

ГОДИШНИКЪ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ
КНИГА XXII. 5

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ HISTORICO-PHILOLOGIQUE
TOME XXII 5

ПОГЛЕДЪ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО
НА
БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ОТЪ ПАИСИЯ
ДО КРАЯ НА XIX ВЪКЪ

ОТЪ
Проф. Д-ръ П. М. Нойковъ

APERÇU D'UNE HISTOIRE
DE
L'ÉDUCATION BULGARE DEPUIS PAÏSSI
JUSQU'À LA FIN DU XIX-e SIÈCLE

par
P. M. Noïkov

Погледъ върху развитието на българското образование отъ Паисия до края на XIX вѣкъ*)

Отъ Проф. Д-ръ П. М. Нойковъ

I

Отъ опасността, която застрашаваше България презъ време на политическото робство на турцитѣ и духовното на гърцитѣ, българското образование можа да се запази и развие до нѣкъде благодарение само на инстинкта за самосъхранение на народа и на обстоятелството, че мѣнастиритѣ, като намиращи се въ по-уединени и затулени мѣста, останаха незасегнати отъ тѣзи опасности и, най-после на това, че презъ тази епоха, както и въ всички по-трудни епохи на живота на народа, се появиха въ страната мъже, които съ голѣма самопожертвувателностъ, енергия и трудъ работѣха за събуждането у народа на едно национално самосъзнание и за прокарването му въ широкитѣ маси на населението чрезъ училищата. Народниятъ инстинктъ пазѣше народа отъ чужда асимилация, когато появилитѣ се народни мъже правѣха този стремежъ за народно самосъхранение съзнателенъ и по-силенъ.

Отъ мъжетѣ, които работѣха въ тази епоха за повдигане на народното самосъзнание и за напредѣка на българското образование, заслужава да се спомене, преди всичко, монахътъ отъ българскитѣ мѣнастири въ Св. Гора, Паисий, роденъ презъ първата четвъртъ на XVIII столѣтие (1720 год.). Той дожда при по-стария си братъ, игуменъ въ единъ отъ

---

* Вж. „Погледъ върху развитието на българското образование до Паисия“ въ предходната (XXI) книга на „Годишника“, ист. фил. фак.

свето-горскитѣ мѣнастири, остава тамъ на учение и приема монашеството. Скоро влиза въ сѣщността на тогавашната образователна криза въ България, забелѣзва процеса на погърчването, което се развива въ страната и излиза съ единъ съобразенъ протестъ противъ него, като сѣщевременно е нанесълъ и най-силния ударъ на гърцизма въ България отъ нея епоха. Отецъ Паисий направя това чрезъ своята „История славѣноболгарская“, довършена въ 1762 г., въ която не само излага по-главнитѣ факти отъ миналото на българитѣ, но прави и рекапитулации и въведения, въ които използва историческия материялъ, за да буди народното съзнание у българитѣ. Така, на тия българи, които сѣ започнали да учатъ грѣцкия езикъ, да се водятъ по грѣцкитѣ нрави и обичаи, затуй, защото гърцитѣ сѣ по-умни, по-цивилизовани отъ българитѣ, той отговаря: „но нима нѣма други народи по-умни и по-цивилизовани отъ гърцитѣ? Защо гърцитѣ не оставятъ своя езикъ и своитѣ обичаи, както ти, безумниче“? Така сѣщо отецъ Паисий насърчава българитѣ да се не срамуватъ отъ своята простота, отъ своето невежество и отъ това, че тѣ нѣматъ много търговци, учени, хитри и славни мъже на земята, че повечето отъ тѣхъ сѣ прости орачи, копачи, овчари и занаятчи. Отъ Адама даже и до Давида, отговаря отецъ Паисий, и до праведния Йоакимъ, до Йосифа Обручника, колкото праведни и свети пророци да бѣха и да се наричаха патриарси велики на земята и предъ Бога, никой отъ тѣхъ не бѣше нито търговецъ, нито по-хитъръ, нито горделивъ, като сегашнитѣ горделивци, които ги иматъ на почитъ, на които се очудватъ и подиръ чиито езикъ и обичаи се влачатъ. Всички тѣзи праведници сѣ били земледѣлци и овчари, били богати съ добитъкъ, съ земни плодове и сѣ били прости и незлобиви. Пъкъ и самъ Христосъ слѣзе на земята и проживѣ въ дома на простия и бедния Йосифъ. Вижъ какъ, продължава да говори отецъ Паисий къмъ българитѣ, Богъ обича, помага и милва проститѣ и незлобиви орачи и овчари и най-първо тѣхъ възлюбилъ и прославилъ на земята, а ти се срамувашъ затуй, че българитѣ сѣ прости и не хитри, овчари и орачи и оставяшъ своя родъ и се хвалишъ съ чуждъ езикъ и се влачишъ по чужди обичаи. Ако българитѣ сега сѣ нещастни, за това сѣ виновни злитѣ, коварнитѣ и грабителитѣ гърци, които, не

можейки да надвиятъ на българитѣ, сж повикали турцитѣ противъ тѣхъ, които сж ги и заробили, а следъ това и съсь своята хитростъ сж настанили свои патриарси, владици и свещеници въ България, които грабятъ и изтезаватъ населението. Отець Паисий сравнява българитѣ съ другитѣ славянски племена и намира, че и въ това отношение нѣма защо българитѣ да се срамуватъ. Българитѣ, казва той, сж се сдобили съсь свое царство, съсь своя патриаршия по-рано, отколкото сърбитѣ, па така сжщо и отъ руситѣ; ако тия сж имали сега напредкъ, то това се дължи на обстоятелството, че сж били политически и черковно свободни въ продължение на много години и, че сж имали възможность да печататъ книги за себе си, нѣщо, което е невъзможно за българитѣ. Изобщо, отъ всичкитѣ славянски племена, българитѣ най-рано сж приели християнската религия, най-рано сж започнали да развиватъ славянската книжнина и най-рано сж имали свои патриарси. Ако българитѣ не сж могли да напреднатъ до сега толкова, то се дължи главно на обстоятелството, че тѣ се намиратъ въ средата на Турция, близу до Цариградъ, и робското иго върху тѣхъ е било по-голѣмо, отколкото у другитѣ славяни. Но ако тѣзи последнитѣ се намираха на мѣстото на българитѣ, тѣ щѣха да узнаятъ, колко трѣбва да възхваляватъ българитѣ, за гдето тѣ, при тѣзи трудни условия на живота, все пакъ сж могли да запазятъ своята вѣра и своя езикъ. Отець Паисий съветва българитѣ да не се отчайватъ отъ нещастното положение, въ което сега се намиратъ, защото чудни сж сждбитѣ Божии и неизследими сж начинитѣ, по които той управлява и промишлява за свѣта. Когато ний си мислимъ за сегашното време, струва ни се, че той никакъ не се грижи за насъ и ни е отдалъ на всегдашна забрава, но това не е тѣй. Възможно е отъ лѣтописнитѣ еврейски истории да се узнае, какъ той много пѣти е предавалъ евреитѣ на гладъ и запустение и после пакъ ги е събиралъ и ги е укрепявалъ въ царство. И сега, като гледаме отпадането на източното царство, грѣцкото, и българското, намъ се струва за всѣкога то да е отхвърлено отъ него и забравено. „Но кой ще постигне, и ще изчисли Неговитѣ пѣтища, разрушеното кой ще да възстанови, кой ще да събере разпрѣснатото и да изцери съкрушеното. Всичко това Той знае самъ“.

Тази своя Славъноболгарска история иеромонахъ Паисий самъ разнася низъ цѣлата страна, дава я на хората да я преписватъ, да я четатъ и действува, по този начинъ, за тѣхното събуждане. На нѣкои мѣста преписътъ е оставалъ въ черквата, за да могатъ отъ него учителятъ и свещеникътъ да прочитатъ на народа за неговото славно минало.

Не по-малко влияние за запазването и повдигането на нашето национално образование презъ това време е упражнилъ и свещеникътъ Стойко Владиславовъ, наречень отъ после Софроний, който е учителствувалъ и свещеничествувалъ презъ последната четвъртъ отъ XVIII столѣтие 20 години наредъ въ своя роденъ градъ Котелъ, като е търпѣлъ всички преследвания на гърцитѣ и на турцитѣ, като му е било забранено даже нѣколко години да служи въ черква и учителствува, но който, при всичко това, е проповѣдвалъ всѣка седмица и всѣки празникъ въ черквата, преписалъ е историята на отца Паисия и я оставилъ въ черквата и други да я четатъ и да проповѣдватъ по нея. Къмъ края на живота си Софроний, епископъ Врачански, издава единъ сборникъ отъ „Слова за всички празнични и недѣлни дни“, известень у народа подъ името „Софроние“, написанъ на просто-народенъ български езикъ, за да може по него всѣки необразованъ свещеникъ да проповѣдва и да бжде разбранъ отъ паството си. Така сжщо оставилъ м. др. въ ръкопись единъ сборникъ отъ различни свѣтски поучения, съ който иска да обогати българската младежъ съ всѣкакви познания. Въ този сборникъ той говори на българитѣ: „отваряйте си очитѣ и ума българи, чеда мои, любезни, и разберете, и разгледайте разумно и помислете съ вашия умъ и вижте що правятъ тѣ (другитѣ народи); вижте, какъ разнасятъ чрезъ училища, и академии, поучение граматическо и философско и сж станали мждри философи и изкусни писатели и се славятъ и цвѣтятъ съ учение, като пролѣтни цвѣтове“.

Освенъ такива мжде, излѣзли отъ мнастирски и свещенически среди, съ църковна дейность, презъ тази епоха развиватъ и национална дейность за българското образование и нѣкои преселени въ Унгария презъ миналата епоха българи, както и българитѣ, които сж търгували съ Унгария и Австрия. Много отъ първитѣ българи съ времето се посърбили

и започнали да пишатъ на сръбски езикъ, но тѣхнитѣ книги все сж били пренасяни чрезъ български търговци, тѣхни съотечественници, въ България, гдето сж упражнили голѣмо влияние за събужданieto на българското национално съзнание. Освенъ Ивана Раичъ, роденъ въ Сръмски Карловци 1726, (а баща му отъ Видинъ 1669 г.), който е написалъ сръбска история и е подбуждалъ отца Паисия да напише и своята българска история, освенъ Христофора Жефаровичъ, който въ 1741 год. е напечаталъ въ Виена своята „Стематография“, едно описание на различнитѣ земи, включително и българската, освенъ родения въ Пиротъ, въ предѣлитѣ на България, Пакрачки епископъ, Кирилъ Живковичъ, който е напечаталъ въ 1794 г. въ Виена „Житието на светитѣ сръбски просветители Симеона и Сава“, забележителенъ между тази плеяда дейци е и авторътъ на „История Славеноболгарскогъ народа“, Атанасъ Нешковичъ, който я напечаталъ въ Будинъ въ 1801 г. и я разпространилъ чрезъ българскитѣ търговци до толкозъ много въ България, щото въ продължение на 10 години е претърпѣла три издания. Отъ самитѣ български търговци въ България пакъ се е работило за повдигането на народното съзнание. Въ това отношение е забележителенъ търговецътъ Марко Теодоровичъ, българинъ родомъ отъ Разлога, който е далъ пари, за да се напечата единъ букваръ. Този букваръ, написанъ на черковнославянски езикъ, така сжщо е послужилъ за развитието на училището въ негово време. Сжщо почнали да се грижатъ за народна българска книжнина имотнитѣ хора на градоветѣ: Кратово, Самоковъ, Видинъ, Панагюрище, Ловечъ, Копривщица и други.

Идеалътъ на българското образование сега е съвършено различенъ отъ идеала презъ миналото време. Главното негово съдържание не е вече религиозното, но националното. Напечатанитѣ сборници отъ черковни слова презъ това време правѣха вече излишно вкарването на тѣзи слова въ учебното съдържание, понеже всѣки можеше да ги има, да ги чете въ черквата или да съставлява нови слова. Въ замѣна на това започва да се изучаватъ характернитѣ свойства, по които българския народъ се различава отъ другитѣ народи, а особено да се изучава миналото на този народъ, който въ своето настояще не можеше да представи много утешителни нѣща. Така сжщо подъ влиянието на мѣстнитѣ обстоятелства

идеалът е да се изучи не само българина въ неговото минало, но така сжщо и да се доразвие той въ настоящето и да достигне до една такава степен на съвършенство, каквито сж достигнали другитѣ славянски народи, а особено пъкъ и гърцитѣ.

Тѣзи качества на българитѣ, които правятъ особено съдържанието на новия образователенъ идеалъ, сж опредѣлени отъ самия отецъ Паисий. Тѣ сж, главно, българската простота и незлобие. Той вика: „Ти, българину, не се прелъстявай, знай своя родъ и езикъ и учи само по своя езикъ; повече струва българската простота и незлобивостъ. Българитѣ сж прости, но всѣкого приематъ и гощаватъ въ своя домъ и даватъ милостиня на тѣзи, които имъ просятъ, а мждритѣ и политичнитѣ гърци съвсемъ не правятъ това, но напротивъ, тѣ отниматъ и несправедно похищаватъ отъ проститѣ и отъ тѣхната мждростъ и политика повече грѣхъ се се получава, а не полза“. Друго едно качество на българитѣ, което отецъ Паисий особено изтъква, е тѣхната храбростъ и неустрашимостъ въ боеветѣ. Гърцитѣ, казва той, „сж имали мждростъ и политика и много церемонии, но българитѣ пъкъ сж имали храбростъ и съгласие въ войната“.

Цѣлиятъ този образователенъ идеалъ не е могълъ да влѣзе въ тогавашното още първобитно българско училище, особено миналиятъ образъ на българския народъ е останалъ недостъпенъ за юношеството. Много по-късно е започнало да се преподава българска история въ нашитѣ училища, а презъ тѣзи времена само се е преписвала и чела само отъ възрастнитѣ. Попъ Стойко въ Котелъ само се е ограничилъ да я препише, да я тури въ черквата и да проповѣдва, може би, по нея, а не говори да я е употребилъ и въ училището си, пъкъ и самия отецъ Паисий не е мислѣлъ за това. Той, сжщо, съветва българитѣ да прочетатъ тази история, да я преписватъ и да я даватъ на други да я преписватъ „въ ползу роду болгарскому“. Въ училищата сж влизали такива образователни съдържания, които отговаряли повече на назрѣлитѣ нужди на народа, именно покрай черковното и свѣтско четене и писане, а така сжщо и покрай писането и пѣненето на разни молитви и слова, учили се на разни писма и записи за сношение съ свѣтскитѣ и духовни лица, за улеснение въ търговията и занаятитѣ.

Това се вижда особено ясно отъ многобройнитѣ сборници на разни писма, които сж останали днесъ въ ржкописи отъ тази епоха. Имало е и частно поучение, примери и обучение за четене политически книги и такива съ научно съдържание. Така сжщо въ училищата влизатъ и известни свѣтски познания. Колкото малки да сж тѣ въ казания букварь на Марко Теодоровичъ, има и една глава: за граждански нѣща, за времето и неговитѣ измѣрвания и подраздѣления; за четиритѣхъ елементи на земята, за усетитѣ; за седемтѣхъ метала; така сжщо има и елементарни географически и исторически познания. Сжщото намираме и въ другитѣ учебни книги, които се употрѣбяха презъ това време. Освенъ това въ учебното съдържание влиза и поучение за обноситѣ. Съ това българското училище иска да конкурира на гръцкото, което се е славѣло съ туй, че е учило българскитѣ дѣца на гражданственостъ и на обноски. Така, въ единъ отъ печатанитѣ въ Русия буквари, които се употрѣбяха въ България, освенъ за религиозни предмети има и разни поучения отъ етическо сжщество. Тѣй сжщо намираме спомената между употрѣбявани тогазъ у насъ учебници и етиката на Доситей Обрадовичъ, печатана въ Венеция въ 1802 г.

Четенето, преписването, смѣтането и черковното писание правятъ, както въ миналата епоха, частъ отъ образованието на българскитѣ училища.

Но това, което е особено ново въ тази епоха, то е опитътъ за вкарване на гръцкия езикъ, като учебенъ предметъ въ нѣкои отъ нашитѣ училища. Ние имаме сведения, че това е било извършено въ тази епоха по нѣкои мѣста въ България. За това ни говорятъ, преди всичко, гръцкитѣ презъ туй време учебници за изучване на гръцки езикъ. Особено пѣкъ, че гръцкиятъ езикъ е билъ въведенъ между учебнитѣ предмети въ Рилския мѣнастирь, се научаваме отъ биографиитѣ на Неофитъ Рилски и на Христаки Павловичъ, по-главни забележителни български учители, родени къмъ края на XVIII и началото на XIX столѣтие и учили се въ Рилския мѣнастирь, въ чиито биографии се казва, че тамъ сж изучавали и гръцки езикъ.

Методитѣ на образованието презъ тази епоха ни показватъ известенъ напредъкъ въ това отношение, че ставатъ повече обработени и то главно чрезъ анализа на учебното

съдържание и нареждането имъ по степенъта на тѣхната трудностъ. Сжществуващиятъ учебенъ редъ въ миналитѣ епохи, споредъ който най-напредъ се изучвали буквитѣ, после слоговетѣ, думитѣ и изреченията, че после молитвитѣ, тукъ се развива още повече и се прилага и въ изучване и на свѣтското четмо. Забележително е, че изучването на славянскитѣ букви става по-рано отъ изучването на свѣтскитѣ (гражданскитѣ). Навѣрно въ тази епоха черковнитѣ съдържания се считатъ като по-лесни, отколкото свѣтскитѣ и затуй тѣ стоятъ по-напредъ. За строгостъта на методитѣ на възпитание ние имаме нѣкои сведения, които ни говорятъ, че тѣ не сж твърде меки. Така. напр., единъ ученикъ, подъ образа на своя учителъ, който той нарисувалъ самъ, бележи, че това е образътъ на неговия мжчителъ. Навѣрно суровия характеръ на епохата се отразява и въ училищата. Предъ сериозностъта на задачата, която преследватъ тогава, — да запазятъ чрезъ училищата българската народностъ отъ погинване, българскитѣ учители не се стѣсняватъ отъ употребата и на найсилни мѣрки.

Организацията на образованието презъ тази епоха търпи известни промѣни. Мънастирскитѣ училища пакъ заставатъ на чело на нашитѣ образователни учреждения. Развивало се по-спокойно, то, мънастирското училище, достига по-голѣмо развитие и се счита, единъ видъ, за висше училище на тогавашнитѣ градски училища, които останали съвсемъ назадъ въ своето развитие презъ време на разоренията и опожаряванията на градоветѣ отъ разнитѣ разбойнически банди, върлували презъ туй време въ Турската държава. Особено въ туй време се издигатъ българскитѣ мънастири въ Атонъ, Хилендаръ и Зографъ, въ които, споредъ запазени отъ тогава документи, сж се изпращали много деца на учение и продължение на науката си, отъ които мънастири се искатъ учители за много градове въ България. Въ самата България изпжква Рилскитѣ мънастиръ, въ който, както се спомена по-рано, сж получили образованието си, покрай другитѣ, и нѣкои отъ ржководителитѣ на българското образование.

Забележителенъ е билъ и въ това време Лешочкиятъ мънастиръ (при с. Лешокъ, Тетовско), дето игуменъ Кирилъ Пейчиновичъ е държалъ училище, въ което се учили

деца отъ цѣла Македония, и гдето той се е подвизавалъ литературно, като е написалъ и напечаталъ м. др. още въ 1816 г. единъ сборникъ подъ заглавие „Огледало“ съ разни поучителни слова. Така сжщо и за манастиритѣ въ Стара-планина имаме сведения, че тѣ развиватъ една по-усилена научно-образователна дейность. Така, напр., за Врачанския манастиръ, „Св. Архангелъ“ имаме сведения, че въ него вече сжществува цѣла школа, въ която се учатъ ученици отъ цѣлата околность, нѣкои отъ които вече иматъ свещеническо звание.

Манастирътъ презъ това време обикновенно служи като по-висока школа, въ която свършилитѣ градскитѣ училища отиватъ да продължаватъ своето образование. Организацията на манастирскитѣ училища си остава почти сжщата, каквато е била и презъ миналата епоха.

Освенъ манастирскитѣ училища главна роля презъ това време играятъ и градскитѣ училища въ България, които сега отъ частни се преобръщатъ на общи училища. Навѣрно подбудени отъ елинскитѣ училища, които тогава се уреждатъ въ България като общи училища, сега и българскитѣ градски училища започватъ да се уреждатъ по-добре, не вече отъ самия учителъ, но отъ обществото, ржководено отъ нѣкой влиятеленъ чорбаджия или епитропъ. Така ние виждаме, че за градоветѣ Стара-Загора, Казанлъкъ и т. н. се иска учителъ отъ обществото на тѣзи градове.

Тѣй сжщо сегашнитѣ училища се подобряватъ и въ материялно отношение. Забелѣзва се едно подобрене на тѣхнитѣ сгради. Тѣ не се помѣщаватъ вече въ кжщата на самия учителъ или пѣкъ въ нѣкоя черковна стая, но въ особено помѣщение. Споредъ досегашнитѣ сведения излиза, че най-напредъ въ градъ Котелъ въ 1740 год. е съградено за пръвъ пжтъ въ България такова общо училище, което е било срещу черквата „Св. ап. Петъръ и Павелъ“, въ пространенъ дворъ, половината отъ който е била обработена въ градина. Училището не се състои, както килията въ миналата епоха, само отъ една стая, но отъ две стаи свѣтли, отъ които помалката е за учителя, а въ по-голѣмата учатъ ученицитѣ. Стаитѣ имали 4—5 прозорци, на които вмѣсто стъкло било опнато сушено шкембе, следъ нѣколко години замѣнено съ книги. Училището е снабдено въ двора съ чешма, покритъ дълъгъ сайвантъ, гдето ставало лѣте обучението, и съ други

нѣкои приспособления, каквито училището презъ миналата епоха не е имало. Колкото за мобелировката и вътрешното устройството, тѣ сж били много оскъдни, споредъ разказа на хора, учили се въ това първо българско училище.

Учителятъ на училището се издържа най-вече отъ това, което той събира отъ свотѣ ученичи. Но за издържане на учителя се грижи и обществото во главе съ епитропа или съ нѣкой по-богатъ и влиятеленъ човѣкъ. Отъ градскитѣ училища въ тази епоха особено е забележително Кр товското училище, гдето се е подвизавалъ даскалъ Иоакимъ Кърчовски, който презъ това време не се е задоволявалъ само съ учене на децата, но сжщо е писалъ и издавалъ книги на простъ български езикъ. Като главно обществено задължение на градския учителъ презъ тази епоха е да помага въ черковната литургия, като самъ пѣе въ черквата и подготвя ученицитѣ си да помагатъ, а така сжщо да държи и проповеди, както видѣхме това да е правилъ попъ Стойко презъ време на учителствуването си въ Котелъ и другаде.

Резултатитѣ отъ тѣзи образователни усилия, въ тѣзи трудни за България времена, сж били твърде значителни за нашитѣ училища. Чрезъ тѣхъ училищата ни се превръщатъ отъ частни въ обществени заведения. Презъ тази епоха става и едно подобрене на учителския персоналъ. Действително на много мѣста още сжществува първобитно училище, въ което новото ебразователно съдържание не е влѣзло и което се ржководи отъ учители малограмотни, каквито сж учителитѣ отъ миналата епоха. Въ училищата, които сега се откриватъ и които има да задоволятъ една по-голѣма нужда на народа, учителитѣ вече сж съ по-голѣмо образование и се нарочно търсятъ, било въ манастиритѣ, било другаде, дето се намѣрятъ. Като важенъ резултатъ може да се отбележи още и връзката, която се забелѣзва между градското и мѣнатсирското училище презъ тази епоха. Манастирскитѣ училища започватъ да играятъ ролята, като на педагогически училища, въ които се подготвятъ учители за градскитѣ училища. Въ миналата епоха мѣнатсирското училище бѣше само единъ по-високъ курсъ на градското училище. Учителитѣ можаха да излизатъ и отъ самитѣ градски училища.

Влиянието, което училищата упражниха презъ тази епоха на нашето робство, се състои главно въ това, че тѣ

вдъхнаха въ народа съзнание за неговата националностъ, за злото, което му причинява гръцкото духовенство и гръцкитѣ училища. Наистина, тѣ не можаха въ това отношение да направятъ много нѣщо, да прокаратъ единъ положителенъ националенъ идеалъ, но тѣхната заслуга се състои главно въ това, че спрѣха развитието на гърцизма въ страната ни, като подготвиха населението противъ него. Въ туй отношение тѣхното влияние прилича много на влиянието, което богомилитѣ упражниха на времето си противъ гръцката асимилация. Само че сегашното училище направи и нѣщо повече, като не се спрѣ на тази отбранителна позиция, на която стоеше богомилството, но като даде и основи за едно позитивно развитие на българското национално съзнание, като посочи пѣтищата, по които може да стане то, като показва именно чрезъ примера на училището въ Рилския манастиръ, че за задоволение на своитѣ търговски нужди българитѣ нѣма нужда да се погръчватъ, но че е нужно за тѣхъ, да изучатъ въ своитѣ народни училища гръцкия езикъ, като единъ между другитѣ учебни предмети, а не като изключителенъ учебенъ предметъ и езикъ.

II

Отъ втората четвъртъ на XIX столѣтие започватъ поблагоприятни условия за развитието на българското образование.

Турция сполучва постепенно да се освободи отъ вътрешнитѣ размирици. Разнитѣ върлуващи орди и тѣхнитѣ главатари сѣ унищожени. Скоро се унищожаватъ и непокорниятъ еничерски корпусъ. Въвежда се въ страната редъ, който дава възможностъ за по-миренъ животъ на населението и по-сполучливо развитие на културата. Това се отразява твърде благоприятно върху напредъка на българското училище.

Вънкашнитѣ събития така сѣщо се слагатъ благотворно за българското образование. Следъ възстанието на сърбитѣ, следва, 1820 г., възстанието на гърцитѣ, избухнало едновременно въ Гърция и Ромъния, която до тогава се е намирала подъ управлението на гръцки управители. Това възстание на гърцитѣ възбужда Турция противъ гърцитѣ. Започватъ се преследвания противъ тѣхъ, които се

съпровождатъ съ фаворизирането на българското население. Отъ тази именно фаворизация българитѣ сж почерпили смелостъ, за да работятъ по-усърдно за развитието на своето образование. Едно трето благоприятно условие представятъ разнитѣ опити на турското правителство да реформира само държавата си. За тази целъ то дава правдини на подчиненитѣ си християнски населения, които правдини постоянно се разширяватъ въ 1830 и въ 1840 години. Чрезъ тѣхъ и благодарение на толерантната политика на султана Махмудъ II турското правителство признава равноправие на всичкитѣ християнски народности. Българитѣ изпжкватъ като равноправни на гърцитѣ и искатъ за себе си сжщитѣ правдини въ черковно и училищно отношение.

Не малко се дължи за постигане на българското образование презъ тази епоха и на съдействието, дадено отъ българскитѣ емигранти. Съдействие за българското образование сж дали, както емигрантитѣ въ Влашко, така сжщо и тѣзи отъ Русия.

Отъ влашката емиграция най-голѣми грижи за повдигане на образованието въ своето отечество е положилъ Петъръ Беровичъ (Беронъ), роденъ въ Котелъ на 1797 год., училъ се тамъ въ селското училище на даскалъ Андоначи и, поради преследванията на баща му отъ турцитѣ, избѣгалъ въ Букурещъ, гдето привършилъ образованието си въ елинско училище, а презъ 1820 год. става домашенъ учителъ на децата на единъ виденъ български търговецъ въ Брашовъ. Тази малка педагогическа дейность на Беронъ е възбудила у него интересъ къмъ българско образование и той се решилъ още тогава да започне да работи за неговото подобрене. Той съчинява и, съсъ съдействието на тамошни търговци, напечатва първия български модеренъ букваръ, нареченъ „Рибенъ“, за свѣтско писмо и четмо и изпълненъ съ всѣкакви естествени, исторически и географически познания. После въ този си букваръ той излага и пропагандира взаимнообразователната, ланкастерска метода за българскитѣ първоначални училища. Като придружникъ на своитѣ възпитаници той прекарва нѣколко години и въ Мюнхенъ, гдето отишелъ да продължи своето образование. И тукъ е сполучилъ да довърши по медицината. Въ 1832 год. той се завръща въ Влашко и бива назначенъ за окръженъ лѣкаръ

въ Крайова. Покрай лѣкарското си занятие той се е занимавалъ и съ търговия, отъ която е спечелилъ голѣмо богатство, което му дава възможность въ 1839 г. да се оттегли въ Парижъ като частень ученъ и да прекара останалати часть отъ живота си въ писане на научни съчинения изъ естественитѣ науки, философията и т. н. и въ грижи за образованието на своето отечество. Така въ 1846 год. той изпраща за учителъ въ своето отечество студента отъ Страсбургския университетъ Александъръ Русети. Въ 1840 г. той подарява една значителна за времето си сума отъ 200 наполеона за отваряне на девическо училище въ нѣкои градове на България като Котелъ, Шуменъ, Османъ Пазаръ и т. н. Презъ тази епоха той се занимава съ реализирането на една идея за общо управление на всичкитѣ училища въ България. Той влиза въ писмени сношения съ своитѣ съотечественици, на които излага идеята си за основаване на едно общо просвѣтително дружество, което да се грижи за образуване на една обща училищна каса, отъ която да се печататъ учебни книги, да се купуватъ учебни пособия за училищата и да се образуватъ учители. За постигането на тази своя цель той моли своитѣ съотечественици да му препоръчатъ едно лице, което, на негови разноси, да обходи цѣла България и да се запознае съ деятелността, съ клона на образованието въ всѣки единъ градъ, съ нуждитѣ на всѣки градъ, съ разполагаемитѣ му срѣдства и т. н. Следъ смъртта му всичкиятъ му имотъ е останалъ за българското образование, отъ приходитѣ на който имотъ и до сега се подържа Одринската мъжка гимназия, която и носи неговото име.

Отъ руската емиграция най голѣмо участие въ развитието на българското образование е взелъ Василь Евст. Априливъ. Той е родень въ Габрово въ 1789 год. и рано се е преселилъ въ Москва, гдето е продължилъ своето образование отъ тогавашното грѣцко училище. Отъ училището той излиза съвършено погърченъ и минава за грѣкъ, както много тогавашни български търговци въ Русия и въ странство изобщо. Но въ 1830 год. той случайно попада на съчинението на руския писателъ Юрий Ивановичъ Венелинъ („Старитѣ и сегашни българи“) изъ историята на българитѣ, която Венелинъ е изучилъ, подбудень отъ една командировка въ България,

която му е дала Руската академия на наукитѣ. Съ тази история за пръвъ пѣтъ външния свѣтъ се запозналъ съ славното минало на българския народъ, а българитѣ почнали поревностно да се грижатъ за народната просвѣта. Сега у Априлова се възбужда национално съзнание и той решава да посвети цѣлия си животъ за постигане на сѣщото съзнание чрезъ училищата у своитѣ съотечественици. За тази целъ той събира между руската българска емиграция отъ Габрово една значителна сума, съ която решава да отвори едно модерно училище въ своя роденъ градъ Габрово. Самитѣ граждани на Габрово направили удобна сграда и въ 1833 год. училището започнало да функционира. Следъ дълги търсения на учителъ, такъвъ е станалъ единъ монахъ отъ Рилския мѣнастиръ — Неофитъ Рилски, който предварително е билъ изпратенъ отъ Априлова въ букурещкото грѣцко училище да се запознае съ модернитѣ взаимноучителни методи на обучение, както и да преведе и да нагоди на български езикъ нѣкои учебници и учебни помагала за новото училище. Българскитѣ емигранти сѣ издържали и момчета да получатъ образование въ Русия и Влашко, съ условие да се върнатъ въ България за учители. Изисквали сѣ да имъ изпращатъ способни, напр. Добри Чинтуловъ (Сливенъ), Илия Грудовъ (Габрово), Христо Теодоровъ (Трѣвна), Атанасъ Георгиевъ (Панагюрище).

Габровското Училище е било цѣло събитие въ страната. Отъ всѣкъде започнали да се стичатъ учители въ него, за да изучватъ новитѣ методи на обучение и да ги прилагатъ въ своитѣ училища. Това училище е станало и единъ видъ педагогическо централно училище за България, разсадникъ на образование и люлка на духовно възраждане. Грижитѣ на Априловъ, обаче, не се спрѣли върху това. Той постоянно се грижи за напредъка на своето заведение и на другитѣ училища въ България. Изобщо той постоянно съветва и упѣтва да се приематъ ученици отъ другитѣ училища, та после да станатъ учители въ други градове и села; съветва да се отпускатъ отъ учебнитѣ книги и помагала и на другитѣ училища и пр. По-послѣ изпраща специаленъ човѣкъ, който да се погрижи за уредбата на училищата и за изработка на училищенъ правилникъ и т. н., а къмъ края на живота си самичкъ е посетилъ училището и е далъ самъ разпореждания

за неговия напредък. На връщане отъ Габрово за Русия той се е поминалъ, а преди смъртта си всичкия си имотъ е завещалъ за напредъка на българското образование. Отъ този имотъ, 60 хиляди рубли, твърде значителенъ за тогавашното време, той предвиждалъ и основаването и на едно висше училище (духовна академия, лицей или университетъ), когато фонда нарасне значително. И до сега още мъжката гимназия въ родното му мѣсто се поддържа отъ приходитѣ на завещания отъ него фондъ.

Образователниятъ идеалъ презъ тази епоха е вече оформенъ и може да се характеризира като славянобългарски. Още презъ предната епоха у нѣкои дейци, а особено подиръ отца Паисия български училищни дейци и писатели на славянобългарски истории като Христати Павловичъ, които наричатъ своитѣ училища славянобългарски, изпъква този идеалъ, но той тогава не можеше да добие господствуващо значение, защото нѣкои държаха пакъ на идеала на просто българското образование, каквото имахме презъ XVII столѣтие, други държаха на идеала на елинобългарското образование и т. н. Но сега настанаха такива условия въ страната, при които идеалътъ на славянобългарското образование можа да надвие на идеала на другото течение и да стане единственъ господствуващъ надъ цѣлата страна. Жестокитѣ преследвания на гърцитѣ, които се започнаха веднага следъ избухването на гръцкото възстание и които се придружаваха съ голѣми звѣрства отъ страна на турцитѣ (изгаряне на гръцкия патриархъ, обѣсване на много митрополити, избиване на много видни граждани и преследвание на черквитѣ, християнското население изобщо), спомогна най-много за това. Българитѣ, особено елинофилитѣ, взеха видно участие въ гръцкото възстание и тѣ, заено съ гърцитѣ, се биха за възтържествуване на християнството надъ полумесеца (така наречената „Завѣра“). Това даде поводъ на турцитѣ да започнатъ отъ началото да преследватъ и българитѣ наравно съ гърцитѣ. За да се запазятъ, скоро българитѣ започнаха да показватъ предъ самото турско правителство, че тѣ не сж гърци, че тѣ не сж революционери и, че, следователно, тѣ нѣма защо да бждатъ преследвани. Така се яви въ цѣлата страна едно силно движение у

българитѣ за изтъкване на тѣхната националностъ и за отдѣлянето имъ отъ гърцитѣ.

Този чисто български националенъ идеалъ, обаче, не може да се прокара въ образованието, защото липсва още съзнанието на българитѣ за тѣхното национално достоинство. Тѣ още не намираха въ себе си срѣдства за самостоятелно развитие. Ето защо тѣ започнаха да обръщатъ своитѣ погледи къмъ другитѣ славянски народи, отъ които биха могли да получатъ подкрепа и помощъ въ това отношение, особено отъ руситѣ, съ напредъка, който тѣ бѣха направили, съ победитѣ, които бѣха нанесли надъ турцитѣ, особено следъ букурещкия и Одрински миръ (1812, на Сърбия автономностъ, 1829 г., на Гърция свобода). Когато Турция бѣше съкрушена отъ тѣхъ, руситѣ се налагаха въ този моментъ, като образецъ за подражание на българитѣ, още повече, че следъ Одринския миръ руситѣ бѣха получили право да бждатъ защитници на всичкитѣ славянски народи въ Балканския полу-овъ. Това вдъхваше въ българитѣ надеждата, че тѣ ще получатъ своето освобождение отъ руситѣ, съ чието съдействие и, действително, получиха свободата си сѣрбитѣ, гърцитѣ и румънитѣ. По този начинъ чисто българскиятъ образователенъ идеалъ се смѣсваше и съ идеала на другитѣ славянски народи, главно на руситѣ. Така произлѣзе идеалътъ на славянобългарското образование. Стремлението на всѣки българинъ отъ тази епоха е да бжде тѣй съвършенъ, както сж били старитѣ българи, описвани въ славянобългарскитѣ истории, и както сж напреднали сега другитѣ славяни, особено руситѣ.

Този образователенъ идеалъ се отразява и върху тия, въ които той се въплъщава. Езикътъ на образования българинъ не е вече чистобългарскиятъ езикъ отъ миналата епоха, особено отъ XVII и XVIII столетие, а е единъ пославенченъ български езикъ — славянобългарски, каквото е именно и самото образование. Училищата въ тази епоха носятъ названия славянобългарски училища, съ малкото изключение, разбира се, на българскитѣ училища отъ по-старъ типъ или на отдѣлни чисто български училища, основани въ ново време.

Учебното съдържание презъ тази епоха съответствува на образователния идеалъ. То включва въ себе си вече не

черковни, но свѣтски познания — познания за миналото, за надмощието на българскитѣ и славянски племена. Славянобългарската история на Паисия, която въ миналитѣ епохи се само четѣше извън училищата, сега се въвежда като учебен предмет въ училищата, най-напредъ по ръкопись, а въ 1840 година и като печатанъ учебникъ. Сжщо се въвежда въ училищата изучването на славянския, сиречь руската редакция на старобългарския езикъ заедно съ славянската граматика. Въ елементарнитѣ училища и въ по-високитѣ училища сж въведени и голѣми количества отъ свѣтски познания: исторически, географически, математически. Не липсватъ и философски и богословски. Въ всичкитѣ почти училища за практически нужди на живота е въведенъ гръцки езикъ, както е употребяванъ въ живота, като търговски и като говоримъ езикъ.

Управлението на училищата въ тази епоха се намира на съвсемъ други начала, отколкото въ миналото. То не стои вече въ ръцетѣ на единъ чорбаджия или на единъ епитиропоъ, но на една обществена корпорация, съставена отъ всички членове на обществото, на чело на която стои, твърде често, богатъ и заможенъ търговецъ, еснафлия или чорбаджия, чиято властъ, обаче, въ противоположностъ на миналата епоха, сега е съвършено ограничена отъ другитѣ членове на корпорацията. Тази корпорация е черковно-училищното настоятелство, което се създава въ тази епоха, благодарение на правото, което се даде на българитѣ да иматъ и тѣ църкви и училища — наравно съ гърцитѣ и съ другитѣ подчинени християнски народности. Въ образуването на църковно-училищни настоятелства започватъ да взиматъ видно участие българскитѣ еснафи, които въ тази епоха се повдигатъ значително, било поради настаналия относителенъ миръ и редъ въ държавата, било поради доходната работа, която тѣ сж намѣрили сега, главно, въ доставка на дрехи и други нѣща за новосъздадената турска армия.

Тѣзи черковно-училищни настоятелства играятъ презъ тази епоха много голѣма роля за основание и подържане на училище при всѣка една черква. Сжществува едно надпреварване на настоятелствата, кое по-добре и по-високо училище да открие и подържа. За голѣмото родолюбие и самопожертвувателностъ, които училищнитѣ настоятели въ тѣзи

времена проявяват към училището, ни свидетелствува примерът на председателя на училищното настоятелство в гр. Свищовъ Христо Х Денковичъ, който е проявил неуморна енергия въ изнамиране средства за основаване и поддържане на едно славянобългарско училище въ този градъ. Отъ запазената кондика на славянобългарското училище въ черквата „Св. Преображение“ се виждатъ разнитъ начини, които той е употребявалъ за събиране на източници за поддържане на това училище.

Не по-малко е известенъ съсъ своитъ грижи и Врачанския председателъ на училищното настоятелство Димитъръ х. Тошевъ, който е основалъ славянобългарска училище въ града си. Съ голѣмитъ си грижи за процъвтване на това училище и за напредване на българщината изобщо, той е навлѣкълъ върху си клеветничеството на гръцкия митрополитъ въ Търново, който го е наклевитилъ на турското правителство и станалъ причина за посичането му въ 1827 год. въ градъ Видинъ.

Училищнитъ здания се съвършено преустрояватъ. Тѣ вече се състоятъ отъ повече стаи и отдѣления. Въ елементарнитъ училища има, обикновено, единъ голѣмъ салонъ съ особено мѣсто за учителя, който служи за обучение по взаимнообучителната метода. Въ класнитъ училища има по нѣколко стаи, обикновено, по една за ученицитъ, за всѣки класъ. Извънъ това въ училището, обикновено, има по една или две стаи за учителитъ.

Така сѣщо и училищната покжщина е обогатена. Известна е по цѣлия свѣтъ, по това време, покжщината на Ланкастерското училище, съ своитъ чинове, полукржзи, показалки, взаимноучителнитъ таблици. Освенъ тѣхъ явяватъ се и други учебни пособия, като карти, глобуси и начала на сбирки по природнитъ прѣдмети. Между градоветъ се започнало съревнование и нови пожертвования за добри училища и учители, и на всѣкжде низъ България вече се въвеждатъ такива училища.

Училищната система и тя се развива. Главното нововъведение въ нея презъ тази епоха е образуването на така нареченитъ главни училища, въ които се изучаватъ по-високи науки на български езикъ, каквито до тогава можеше да се изучаватъ въ елинскитъ училища. Като пръвъ основателъ на

таково модерно главно училище въ България може да се счете Д-ря Селимински, род. въ 1798 г. въ гр. Сливенъ; училъ се въ елинското училище въ гр. Айвали (Кидония), участвувалъ въ гръцкото възстание и, следъ неговото потушаване, пристигналъ въ родния си градъ, Сливенъ, гдето на 1825 г. е основалъ българско главно училище, въ двора на черквата „Св. Никола“. Въ неговото училище веднага надoшли ученици и отъ други градове — Шуменъ, Карнобатъ, Жеравна, Стара-Загора и т. н. Въ това училище той е преподавалъ математика, философия, география и отечествена история. Училището му е траяло само три години, следъ което той е преминалъ, пакъ като учителъ, въ Пловдивъ и въ Влашко, до когато най-после въ 1840 год. следъ много преследвания напуска учителството и се предава на изучване на медицината въ Букурещъ, въ Атинския университетъ, и практикува отпосле въ България.

Другъ забележителенъ основателъ на главно славянобългарско училище презъ това време е Христати Павловичъ, Дупничанинъ, роденъ въ гр. Дупница въ началото на XIX в. и получилъ образованието си въ Рилския манастиръ и въ гръкоелинскитѣ училища въ гр. Мелникъ и Сѣръ. Въ 1841 год. свищовски поклонници въ Рилския манастиръ го поканватъ за учителъ въ тѣхния градъ, гдето той основалъ славянобългарско училище, което бързо се прочуло и привлѣкло ученици отъ всички по-главни градове на северна България. Христати Павловичъ, освенъ съ учителствуването си, е прочутъ още като авторъ и издателъ на много български учебници за главнитѣ училища (за изучване на гръцки ез., на славянски ез., българска граматика, българска история, писмовникъ и т. н.). Въ своя писмовникъ отъ 1845 год. той самъ се титулува като учителъ по философия и математика при славянобългарското училище въ Свищовъ.

Като дейци въ главнитѣ училища презъ тази епоха видно мѣсто заематъ и прочутитѣ елинобългарски учители отъ миналата епоха Райно Поповичъ и Емануилъ Васкидовичъ, които сега подъ влиянието на новото време преобразуватъ своитѣ елински училища въ славянобългарски и развиватъ една твърде полезна педагогическа дейность, първия въ Карлово, а втория въ Свищовъ, и по-после въ Плъвненъ. Като основатели и учители на славянобългарски училища презъ

тази епоха функциониратъ или служатъ и нѣкои сѣрби, повикани за учители въ България, между които видно мѣсто заема Константинъ Огняновичъ, повиканъ въ славянобългарското училище въ гр. Вратца отъ поменатия по-горе епитропъ х. Тошковъ.

Освенъ главнитѣ училища видно мѣсто въ системата на българското образование заематъ и взаимно-учителнитѣ училища, издигнати презъ тази епоха. Тѣ сж училища за първоначално образование, които се състоятъ отъ едно или две елементарни отдѣления за изучване на грамотността и отъ две или три по-високи отдѣла или пригответелни класове, въ които се даватъ на ученицитѣ елементарни познания по разни науки, съ които тѣ се приготвятъ за постѣпване въ главно училище. Още Емануилъ Васкидовичъ и Христки Павловичъ бѣха основали такова взаимноучително училище въ началото на епохата, скоро следъ 1820 год. Но най-добре нареденото и спечелилото си най-голѣма известностъ въ България взаимно училище е основаното отъ поменатия по-горе Василь Априловъ въ градъ Габрово и ржководено отъ Неофита Рилски. Благодарение на средствата, съ които това училище е било снабдено отъ своя основателъ, то се е ползувало съ най-добри учители, съ най-добри взаимно-учителни таблици и други приспособления, съ найдобро здание и, поради това, е могло да привлѣче много ученици и да окаже по-голѣмо влияние въ България. То е станало образецъ за подражание въ всички градове на страната, които бързо започватъ да се надпреварватъ въ отваряне на подобни училища.

Но най-важна придобивка на българската училищна система презъ тази епоха е появяването на отдѣлни девически училища. До тогава българскитѣ момичета се учеха, въ по-старото време, въ девическиитѣ манастири, а въ по-новото време и заедно съ момчетата въ сжщото училище. За пръвъ учителъ, който е започналъ да приема и момичета въ своето училище, се счита известния даскалъ Митре, учителствувалъ къмъ 1810 г. въ гр. Велесъ. За градъ Котелъ имаме известния, че притежавалъ особено девическо училище въ 1820 г., ржководено отъ нѣкои монахини, но види се, че това училище не е могло дълго време да просѣществува: ходенето на момичета на училище се е считало твърде необикновено

въ този градъ. Сестрата на известния български родолюбецъ Раковски, която по настояването на своя помалъкъ братъ, е била една отъ първитѣ ученички въ това време, е могла да посещава училището си скришно и съ голѣмо притѣснение. И попъ Иванъ Х. Дянковъ е училъ само момичета въ своята къща въ Свищовъ. Но сега се открива вече самостоятелно обществено училище, въ което българскитѣ девизи получаватъ своето образование безъ всѣко стѣснение отъ когото и да било. Първо таково училище е основано въ 1840 год. въ Плѣвненъ отъ Анастасия Димитрова, получила своето образование при калугерицитѣ въ Карловския манастиръ. Въ училището на Анастасия Димитрова въ Плѣвненъ сж се възпитавали много българки, които сж основавали подобни девически училища и въ другитѣ градове на страната. Така: Цвѣта Кръстенякова основава подобно училище въ Вратца въ 1844 год., Мица Николчева въ София, Парашкева Нейкова въ Ловечъ и т. н. Основателката на първото девическо училище, Анастасия Димитрова, скоро останала вдовица и прѣкарала почти половинъ вѣкъ въ педагогическа дейность и въ последнитѣ си години се покалугерила и заминала за Иерусалимъ. Тя е принесла голѣма заслуга за българското девическо образование, защото училището ѝ се явява разсадникъ на това образование въ момента, когато изпжква съзнанието за ролята на майката (жената) въвъ възраждането на нацията.

Най-голѣмата трудность при управление на училищата презъ тази епоха се срѣща въ намиране на учителския персоналъ, отъ който сега се изисква вече и научна и педагогическа подготовка и който, поради това, не се задоволява съ обикновенитѣ до тогава учителски заплати. Голѣма трудность срѣщатъ църковнитѣ училищни настоятелства при сдобиването съ учители. Обикновенъ начинъ за постжпване въ дадения случай е да се изпращатъ младежи на учение съ задължение отпосле да станатъ учители въ роднитѣ си мѣста, обаче това е давало твърде незначителни резултати, защото тази подготовка получавана въ странство, е могла да се отнася само до твърде малко младежи. Мнозина отъ тия младежи, непривикнали на новитѣ климатически условия, при които е трѣбвало да се учатъ (особено неблагоприятния климатъ въ Русия, гдето отивали повечето) се разболѣвали и

умирали. Това е правило конкуренцията на черковните настоятели твърде голѣма. Добриятъ учителъ веднага е получавала покани отъ много страни, и това е нѣщо, което му е давало възможность да изпжкне и да се прояви по-добре.

Методитѣ на обучението презъ тази епоха правятъ голѣмъ напредѣкъ. Тѣ вече сж не субективни, не зависятъ толкова отъ личността и качества на учителя, но сж нормирани. Обикновено наказанията и наградитѣ въ взаимноучителнитѣ училища сж били опредѣлени отъ основателя на самата тази метода на обучение и еднакви почти въ цѣлия свѣтъ. Личността на учителя е могла да повлияе само въ начина на приложението имъ.

Така сжщо и методитѣ на обучението въ първоначалното училище сж строго опредѣлени отъ взаимнообучителнитѣ таблици и отъ учебнитѣ, по които слѣпо се е слдвало. Методитѣ въ главнитѣ училища страдатъ, гдето още обучението по разнитѣ предмети става все по единъ педагогически начинъ. Особено трудно е било, гдето нѣмало и печатани учебници. Въ такъвъ случай учителътъ е принуденъ самъ да съставя уроци, и като се има предъ видъ неподготвеността на повечето отъ тогавашнитѣ главни учители, които не сж били за познати съ наукитѣ, които преподаватъ и, следователно не сж били въ състояние да дадатъ по-обстоятелни обяснения, ще се разбере всичката мжчнотия.

Резултатътъ отъ образователния напѣнъ презъ тази епоха е билъ твърде значителенъ за българскитѣ училища. Явява се единъ оформенъ типъ на училища — славянобългарското училище. Явява се и за пръвъ пжтъ въ страната една система отъ учебни заведения, които се следватъ едно следъ друго. Обикновено до сега градоветѣ нѣмаха училища отъ всичкитѣ степени, но само елементарни училища. Училищата отъ повисока степенъ се намираха въ манастиритѣ (като не се считатъ гръкоелинскитѣ или елинобългарскитѣ модерни училища). Сега тукъ за пръвъ пжтъ се явяватъ, въ България, различни степени училища отъ еднакъвъ характеръ: свѣтски и националенъ. Въвеждатъ се и едни по-модерни методи на обучение, поне въ първоначалнитѣ училища.

Общественото влияние на славяно-българскитѣ училища отъ тази епоха е било твърде голѣмо. Тѣ сж разрешили за

българския народъ проблемата, съ разрешението на която се мжчеше отецъ Паисий. Тѣзи училища, разбира се, създахаха въ обществото идеала на славянобългарина, къмъ който започна да се стреми цѣлия народъ, и опасността отъ понататъшно погръчване вече не можеше да съществува. Изучването на гръцкия езикъ въ училищата подпомогна и да се задоволятъ практическитѣ нужди на българитѣ. По този начинъ тия получаватъ образование на своя езикъ, па се сдобиватъ и съ необходимитѣ тѣмъ познания по гръцки езикъ (като нуженъ за тѣхнитѣ практически отношения). Съ това и славянобългарскитѣ училища разрешиха проблемата, съ разрешението на която се бориха и първитѣ основатели на българската култура — царетѣ Борисъ и Симеонъ. Славянобългарскитѣ училища осигуриха на българското общество средства за духовна култура и за практическа дейность, като гарантираха и националността на българитѣ. Туй, което не можа да достигне великия български царъ Симеонъ, съ своята грамадна държавна и военна властъ и съ своитѣ многочислени войски и войни противъ Византия, сега биде постигнато отъ скромнитѣ дейци въ славянобългарскитѣ училища: тѣ подготвиха пжтя за еманципиране на черквата, създадоха научна учебникарска литература и една интелигенция, която започна борбата за черковна независимостъ.— Виждаме да се списва и първо българско периодическо издание отъ К. Фотиновъ (роденъ въ Самоковъ) въ Смирна, сжщо и първа българска печатница основана отъ Архимандритъ Теодоси въ Солунъ, после други въ Цариградъ, Самоковъ и т. н.

III

Третата четвъртъ отъ XIX столѣтие представлява едно отъ най-благоприятнитѣ, презъ цѣлото време отъ робуването на българитѣ подъ турцитѣ, условия за развитието на образованието. Тогава се явява европейски контролъ въ Турската държава, който има за целъ да следи за прокарване на модерни реформи въ империята, възъ основа на равноправието на народноститѣ. Този контролъ се явява следъ Кримската война, презъ която Турция направи голѣми дългове къмъ Европа, та последната имаше причини да се намѣси и въ нейното управление. Отъ друга страна презъ тази война западно-европейскитѣ държави помагаха на Турция и по този

начинъ придобиха право на опекунство надъ нея. Този европейски контролъ не даваше да се упражняватъ върху българитѣ голѣми насилия и, по този начинъ, тѣ можаха да се грижатъ по-свободно за своето развитие и за своето образование.

Подъ влиянието на европейскитѣ държави, на Парижкия миръ въ 1856 год., Турция бѣше принудена да въведе реформи въ своята държава, съ които да признае равенството на всички нейни поданици. Издадения презъ 1856 год. Хатихумаюнъ даваше „свобода на изповѣданията, училищата, сигурность на честъта, имота и живота на всички въ всѣка отдѣлна християнска община или махала въ общината, дори и да се назначаватъ българи на държавна служба.“ Ако и да не се приложи този Хатихумаюнъ напълно, но все пакъ, въз основа на него, българитѣ сполучиха да образуватъ свое собствено общинско управление или пъкъ махленско управление въ смѣсенитѣ общини, което бѣше най-голѣма гаранция за тѣхната сигурность. Така сжщо участието, което тѣ вземаха въ основанитѣ на скоро окръжни административни съвети, ги гарантираше още повече въ това отношение.

Презъ това време се завързватъ по-оживени търговски сношения на Турската държава съ западнитѣ държави. Съ унищожение на руската флота, Черно море стана достъпно за търговскитѣ кораби на всички западни държави и Черноморското крайбрѣжие стана мѣсто за търговски сношения съ западъ. Освенъ това построяването на желѣзнопѣтнитѣ линии между Русе — Варна и Цариградъ — Пловдивъ даде възможность на търговията да проникне дълбоко въ страната. Тѣзи търговски сношения, не ще съмнение, се отразиха трърде благотворно върху събуждането на бългвритѣ и върху тѣхния стремежъ къмъ образование. По това време се почувствува нужда отъ отваряне на търговски училища, които повлияха така сжщо възбудително на българитѣ въ образователно отношение.

Презъ тази епоха се отварятъ на разни мѣста на Турската империя и западно-европейски и американски мисионерски училища. Католишки се отварятъ въ градоветѣ Одринъ, Цариградъ, Солунъ, Пловдивъ, а протестантски, въ Цариградъ, въ Пловдивъ, въ Ямболъ и другаде. На мѣста, дето се отвориша инославни училища, появява се желание у

българитѣ да отворятъ собствени училища, за да не се отвлича младежъта отъ чуждитѣ мисионерски училища, и да я приготвятъ за борба срѣщу последнитѣ.

Не по-малко благотворно влияние оказва въ образованието презъ тази епоха и развитието на читалищата въ България. Тѣ бѣха едни институции за свободна, просвѣтителна, обществена дейность и въ тѣхъ населението постоянно бѣше готово да намѣри срѣдства за самообразование. Тѣ служеха и като най-добри центрове за пропаганда за отваряние и подържане на училища.

Най-после, като едно благоприятно условие за развитието на българското образование презъ тази епоха, трѣбва да се спомене и плода, който вече училищата отъ по-първата епоха бѣха дали. Излѣзлото отъ славянобългарскитѣ училища поколѣние съ идеитѣ за национално развитие и за независимостъ отъ грѣцката черковна иерархия, бѣше се борило, даже, противъ нѣкои отъ своитѣ грѣцки владици и, сега, съ голѣма смелостъ продължава борбата за пълно самостоятелно уреждане на българската черква, независима отъ грѣцката патриаршия. Тази борба бѣше придружена и съ отваряне на самостоятелни български училища.

Образователниятъ идеалъ, който изпжква въ България презъ тази епоха, е съвършено различенъ отъ образователния идеалъ въ миналата епоха. Той не е вече идеалътъ на славянобългарското образование. Разбиването на Русия презъ време на Кримската война и преследването на нейнитѣ привърженици въ Балканския полуостровъ, а особено въ България, заставиха българитѣ да се отклонятъ отъ нейно подържане. Понеже бѣше опасно нѣкой да се нарича русофилъ и да подържа Русия, то, затуй, българскитѣ младежи започнаха да изпжкватъ съ чистия свой български образъ. По този начинъ се появи и идеалътъ на чисто българското образование. За изтъкването на този идеалъ не помалко спомогна и трудността за реализиране идеала на едно славянобългарско образование, каквото се преследваше въ миналата епоха. Тогава бѣше много трудно и за учители, и за ученици да изучаватъ учебнитѣ съдържания на единъ полуславянски и мъчно достъпенъ за тѣхъ езикъ. Опитна на Раковси да прокара единъ полуславянски черковенъ езикъ въ нашата книжнина, бѣше пропадналъ за нашитѣ училища.

Всички сега намъриха, че по-просто и по-лесно е да се учатъ на чисто български езикъ и да залѣгатъ за развитието на този езикъ и на тази литература.

Обаче неразвитата още чисто българска култура не можеше да даде сама съдържанието на този идеалъ. То трѣбваше да се земе пакъ отъ другаде, като само се облѣче въ българска форма и се нагоди къмъ българскитѣ нужди. Въмѣсто отъ Гърция, както това ставаше презъ миналия вѣкъ, или пъкъ отъ Русия, както това ставаше презъ миналата епоха, сега съдържанието на този образователенъ идеалъ започва да се заимствува отъ западно европейски страни, съ които българския народъ влѣзе презъ тази епоха въ сношение, а именно: отъ Франция, отъ Италия, отчасти и отъ Англия; не ще съмнение, че това западно съдържание се пренасяше въ България и чрезъ каналитѣ на гръцката и руската литература, които и презъ тази епоха не изгубватъ своето значение въ България.

Учебното съдържание на новобългарското образование презъ тази епоха е съобразно съ този образователенъ идеалъ. На първо мѣсто въ него стои изучването на новобългарския езикъ съ новобългарската граматика, изучването на българската история и на българската география. Гръцкиятъ езикъ презъ тази епоха съвършено изчезва. Той се явява вече като ненуженъ нито за живота, нито за училището. На много мѣста този езикъ бива тържествено изхвърленъ по искането на самитѣ ученици. Въ замѣна на това, като учебни езици, сега се явяватъ въ училищата западноевропейскитѣ, най-много френския, а на нѣкои мѣста италианския и нѣмския. Има едно засилване и на другитѣ учебни съдържания, особено реалнитѣ предмети – естественитѣ науки, които започватъ тукъ да се предаватъ въ най-голѣма обширность, само химията е недостатъчно застѣпена. Математическото преподаване, тъй сжщо, е застѣпено въ всичкитѣ свои части, сжщо и физиката. Хуманитарнитѣ предмети се разширяватъ не само съ национална история и всеобща история, но така сжщо и съ риторика, диалектика, богословие и т. н. Сжществува и една неопредѣленостъ въ учебното съдържание на училищата: тя стои въ свръзка съ личността на учителя. Гдето той е съ по-голѣмо образование, тамъ се преподаватъ по-високи и повече учебни предмети.

Навсѣкжде, обаче, сжществува стремлението да се преподаватъ, колкото е възможно, повече науки въ училището, Тукъ не сжществува още едно разграничение между образователнитѣ и специални учебни предмети, но въ образователното училище се срещатъ и земледѣлие, и търговски науки, и домакинство и пр.

Отварянето, подържането и ржководенето на училищата презъ тази епоха е повѣрено на една по-солидна организация — общината, право за образуване на каквато турското правителство призна на българитѣ съ казания Хатихумаюнъ. Тази община се избираше не само отъ енориашитѣ и черквата, както това биваше съ настоятелството отъ миналата епоха, но отъ всички граждани на мѣстността. Въ управителното тѣло на общината влизаха не само по-заможнитѣ, както това обикновено ставаше съ черковно-училищнитѣ настоятели въ миналата епоха, когато изборътъ често зависѣше отъ способността на лицето да прави пожертвувания за черквата и училището, но влизаха всѣкакви граждани, независимо отъ тѣхното материално положение. По този начинъ, чрезъ общината придобиха право за участие въ управлението и ржководенето на училището и по-срѣднитѣ съсловия, тѣзи именно, които бѣха по-независими, както къмъ турското правителство, така сжщо и къмъ грѣцкитѣ черковни власти. Чрезъ общината българскитѣ училища станаха фактически съвършено независими отъ грѣцкитѣ архиереи, които презъ миналата епоха всѣкога имаха влияние върху училищата у насъ, понеже черковното училищно настоятелство и свещенството, като институции, бѣха юридически напълно зависими отъ тѣхъ. Сега общината като една свѣтска административна власт не стои въ никаква зависимост отъ архиерейтѣ и тя започва да реди училищата напълно самостоятелно. Това твърде много влияе за чисто българския характеръ на училищата презъ тази епоха.

Източникитѣ за подържане на училищата презъ тази епоха не се състоятъ главно отъ частни пожертвувания и случайни постжпления, но отъ вноски на гражданитѣ, особено на организиранитѣ еснафи, и отъ други постоянни приходи. Благотворителността и въ тази епоха играе значителна роля. И презъ тази епоха има примери на лица, които жертвуватъ голѣми средства за основание и организиране

на училища въ своитѣ родни мѣста. Най-забележителенъ пожертвувателъ презъ тази епоха е софиянецътъ Никола Денкоглу, който, изселилъ се отрано въ Русия, спечелилъ тамъ голѣмо богатство, което употрѣбилъ за поддържане на младежи въ училищата, които младежи отпосле да ставатъ българи учители. Сжщия тозъ е подарилъ и много недвижимъ имотъ въ родния си градъ за поддържане на едно училище, снабдено отъ него съ единъ университетски подготвенъ учителъ — Сава Филаретовъ, неговъ стипендиантъ.

Главната промѣна въ организацията на училищата презъ тази епоха е подвеждането имъ въ една и сжща мѣстность подъ едно управление. Презъ миналата епоха за училищата въ единъ градъ имаше толкова независими едно отъ друго управления, колкото черкви имаше въ града, които поддържаха училищата. Сега, когато за цѣлата община имаше само едно централно управление — общинското, всички училища трѣбваше да бждатъ подведени подъ властта на това управление. Общината опредѣляше едно отъ училищата за главно, а другитѣ за първоначални. Тя редѣше персонала за всички училища, които се поддържаха отъ една общинска каса, и се грижеше за всички материялни потрѣбности на тѣзи училища. Тази голѣма реформа се отрази твърде благотворно върху образованието на гражданитѣ въ общинитѣ. Имаше вече една институция, която се грижи за образованието на всички граждани въ общината, когато презъ миналата епоха нѣкои квартали, които нѣмаха своя черква и не можеха да поддържатъ свои училища, оставаха безъ възможность да учатъ децата си. Сега общината се грижи за всички квартали еднакво. Така сжщо и по-голѣмитѣ средства на общинитѣ имъ позволяваха да се грижатъ за училищата по-добре. Презъ миналата епоха недостатъчнитѣ средства на една махленска черква често правѣха сжществуването на нейното училище твърде мизерно, особено пъкъ когато имаше надпреварване между две черкви, отъ които всѣка една искаше да има главно училище.

Тази реформа се посрещна не добре. Имаше твърде голѣми мжчнотии за привикване къмъ нея и за правилното приложение на системата. Много квартали въ общинитѣ започнаха да се чувствуватъ онеправдани затова, че не тѣхното училище се признава за главно, че не тѣмъ се пращатъ най-добритѣ

учители и пр. И затова ние тукъ често срѣщаме явлението, че въведената отъ начало единственостъ въ училищата на една община скоро се премахва и училищата започватъ да сѣществуватъ отдѣлно пакъ едно отъ друго, както въ старата, миналата епоха. Но къмъ края на епохата ние виждаме, че навсѣкжде системата възтържествува и всичкитѣ училища въ общината се намиратъ подъ едно управление.

Въ системата на образованието презъ тази епоха главното явление е появяването на чисто българскитѣ главни училища. Това сѣ по-високи училища, въ които се преподаватъ тогавашнитѣ най-високи науки, каквито можаха да се достигнатъ въ България. Главнитѣ училища се отвориха въ по-важнитѣ градове, като Пловдивъ, Търново, София, Габрово, Елена, Болградъ, Плъвень и т. н. На чело на тѣзи училища стоеше, обикновено, единъ учителъ съ университетско образование. Той преподава самъ всички учебни предмети на ученицитѣ си, като само въ отдѣлни случаи се ползува отъ нѣкой помощникъ учителъ. Да се намѣри такъвъ единъ учителъ за главното училище бѣше най-трудния въпросъ за тогавашнитѣ общини. За да се сдобиятъ съ такива учители, общинитѣ изпращаха младежи въ странство да получатъ образование и после да станатъ учители въ своитѣ родни мѣста. Повечето изпращания ставаха въ Русия. Така сѣщо ставаше голѣмо надпреварване на общинитѣ съ покани на нѣкое лице за учителъ въ главното училище на дадена община. Тукъ се повтаряше историята съ търсенето на учители, която видѣхме презъ миналата епоха. Но, все пакъ, колкото и несвършена да бѣше тази система, поради липса на собствени учители въ страната, гдето можаха лесно да се приготвятъ учители за всички главни училища, ние виждаме, че по-важнитѣ общини въ тази епоха можаха да се сдобиятъ поне съ единъ главенъ учителъ, който да основе и ръководи училището въ града имъ. Не ще съмнение, че не всичкитѣ главни учители сѣ отговаряли на своето назначение. Като напълно подготвени главни учители презъ тази епоха се споменаватъ пловдивския Найдень Геровъ, свършилъ училище, близко до университетъ въ Одеса, търновския Никола Михайловски, свършилъ историко-филологическия факултетъ въ Москва, болградския Д-ръ

Димитръ Мутевъ, свършилъ философския факултетъ на Берлинския университетъ, и еленскиятъ Иванъ Момчиловъ, свършилъ въ Атинския университетъ и следвалъ още въ Русия.

Тѣзи главни учители сж били хора съ голѣмо влияние, не само по училищнитѣ, но така сжщо и по общественитѣ въпроси. Тѣхното задължение не било вече, както презъ миналата епоха, да пѣятъ и да държатъ речи въ черквата, но да ръководятъ обществото въ неговата борба за извоюване на самостоятелна българска черква. Тѣ сж били сжщевременно съветници и секретари на общината и сж били отрупани съ общинска кореспонденция. Така сжщо и общественно-просвѣтителната дейность, до колкото тя е могла да бжде допустната отъ тогавашнитѣ власти, е била тѣхна главна задача. Тѣ сж се грижели за отваряне на читалища и за държане на сказки въ тѣхъ. Платата на такива учители е била често голѣма за своето време. Така, нѣкои отъ тѣхъ, търновския, пловдивския и др. сж получавали отъ 10 до 15 хиляди гроша годишно — сума доста голѣма за своето време.

Ученицитѣ въ главнитѣ училища презъ тази епоха сж отъ различни градове. Тѣ отиватъ да се учатъ тамъ, гдето чуятъ, че има нѣкой реномиранъ учителъ. Често тѣ странствуватъ, както това е било съ студентитѣ презъ срѣднитѣ вѣкове въ Европа, отъ едно училище въ друго, до когато намѣрятъ учителъ, който напълно може да ги задоволи.

Презъ тази епоха произлизатъ и новобългарскитѣ главни девически училища. Най-старото отъ тѣхъ е старозагорското, открито въ 1857 год. отъ една възпитаница, стипендиянтка на общината, свършила въ Русия — Анастасия Тошева. Поводъ за откриването на училището е дало отварянето на подобно училище отъ единъ американски мисионеръ, който привлѣкълъ въ своето училище девицитѣ на града. Случайното заболѣване на жената на мисионера, поради която причина той е билъ принуденъ за известно време да прекъсне занятията си и да замине отъ града, е заставило гражданитѣ да побързатъ съ откриването на подобно главно девическо училище, въ което да привлѣкатъ своитѣ девиси и да ги отвлѣкатъ, по този начинъ, отъ инославното влияние на мисионерското училище. Въ това главно девическо училище, както и въ всички останали, сж въведени почти сжщитѣ

предмети, каквито и въ мъжкитѣ главни училища, съ прибавки на нѣкои женски технически предмети, като рѣководѣлие и домакинство. За ученичкитѣ въ главнитѣ девическучилища, които идѣли отъ другитѣ градове, се вземали, обикновено, мѣрки да бѣдять тѣ настанявани на жилище или при самата учителка на училището или въ нѣкой пансионъ, отворенъ и рѣководенъ отъ настоятелството на учителитѣ.

Първоначалнитѣ училища презъ тази епоха сѣществувать почти по сѣщия начинъ, безъ голѣма промѣна, както въ миналата епоха. Взаимно-обучителната метода е пакъ единствената владееща, само се явяватъ нѣкои усъвършенствования въ нея. Издаватъ се нови взаимно-обучителни таблици, на брой по-малко, чрезъ които е възможно въ поскоро време да се придобие елементарната грамотность. Тѣй се явява и ново учебно пособие за първоначално училище, а именно букварьтъ, който постепенно започва да замѣства таблицитѣ.

За методитѣ на възпитание и обучение презъ тази епоха може да се каже, че е направено много нѣщо. Влизането въ училищата на по-подготвенъ учителски персоналъ съ голѣмъ авторитетъ е направило излишни силнитѣ наказателни средства, каквито намираме още въ миналата епоха. Отъ друга страна, изучването на наукитѣ на чисто български езикъ е спомогнало твърде много за по-лесното усвояване на учебнитѣ съдържания. По-високото образование на учителитѣ въ главнитѣ училища имъ е дало възможность да преподаватъ на ученицитѣ вразумително и нагледно и, затуй, и ние виждаме, че влиянието, което главнитѣ училища оказватъ на ученицитѣ презъ тази епоха, е много голѣмо.

Резултатитѣ отъ образователната дейность презъ тази епоха за нашитѣ училища се изразяватъ въ бързото тѣхно разпространение. Откриването на нови училища презъ тази епоха върви съ много по-голѣма бързина, отколкото презъ миналата. Така сѣщо и почти всички наши по-главни градове сполучватъ да се сдобиятъ и съ по едно главно училище. Не по-малка придобивка за училищата е и новото образователно съдържание, което се вмѣква въ тѣхъ. Въвеждането на естественитѣ и хуманитарни предмети току-речи ги изравнява съ европейскитѣ средни училища.

Общественото влияние на новобългарските училища се е състояло въ едно пълно духовно еманципиране на българитѣ отъ гърцитѣ. Тѣ сж подготвили едно поколѣние съ независимъ духъ, който е подържалъ борбата за съвършено отдѣляне на българската черква отъ гръцката, поколѣние, което е могло да доведе до сполучливъ край тази борба.

IV

Годината 1868 се счита за начало на българскитѣ революционни движения за извоюване на политическа свобода. Тѣзи движения наострюватъ турското правителство противъ българитѣ. Интригитѣ на сваленитѣ вече отъ тѣхнитѣ тронове гръцки архиереи започватъ да намиратъ вече по-голѣмо внимание отъ турскитѣ власти, и преследванията противъ българскитѣ учители, училищни дейци и, въобще, училищата, започватъ да ставатъ твърде голѣми. Това е едно твърде неблагоприятно условие за развитието на българското образование отъ тази дата чакъ до времето на РускоТурската война, когато частъ отъ България получи своето освобождение.

Но извънъ това неблагоприятно условие имаше други, които се отразиха твърде благоприятно върху българското образование. Едно отъ тѣхъ е решението на турското правителство да свърши окончателно съ дългогодишния черковенъ въпросъ, като прекрати борбитѣ между своитѣ български и гръцки поданици съ една интересна постъпка въ полза на българитѣ. На 15 октомврий с. г. турското правителство предлага два проекта за разрешение на българския черковенъ въпросъ. И въ двата се приема отдѣляне на българското черковно управление отъ гръцкото, само по-различенъ начинъ. Трѣбваша повече отъ четири години, до когато въпросътъ бжде разрешенъ формално. Но отъ самия моментъ на предаването на тѣзи два проекта българскитѣ народни водители въ борбата за черковно освобождение счетоха, че въпросътъ е вече разрешенъ, понеже главниятъ факторъ — турското правителство си бѣше дало съгласието. Народнитѣ представители по черковния въпросъ въ Цариградъ побързаха да съобщатъ радостната новина по всичкитѣ краища на българското отечество, дето се започнаха благодарствени молебени и благодарствени изявления предъ турското правителство за задоволяването на българското

искане. По такъв начин още отъ 1868 год. въ България започва да се реди самостоятелно черковно управление. Гръцкитѣ митрополити биватъ съборени отъ своитѣ катедри отъ самото население и изгонени отъ своитѣ седалищни градове. Същевременно се назначаваха временни български архиерейски замѣстници, които се подчиняваха не вече на централната гръцка духовна власть, но на единъ времененъ черковенъ съветъ, съставенъ отъ българскитѣ владици и първенци въ черквата. Турското правителство одобряваше мълчаливо това отдѣляне и фактически признаваше черковни български власти. По такъв начинъ българското духовенство биде откъснато отъ неговата подчиненостъ на гръцкото и започна и то самостоятелно да се грижи за отваряне и развиване на българскитѣ училища.

Друго едно важно благоприятно обстоятелство за българското образование презъ тази епоха е разбиването на Франция отъ Германия въ 1870 и 1871 год. По този начинъ една голѣма защитница на Турция — Франция, въ лицето на своя императоръ Наполеонъ III, изгуби своя престижъ въ тази държава, и Турция не можеше вече така смѣло и непреклонно да се отнася къмъ исканията на своитѣ български поданници, толкозъ повече, че това разбиване на Франция се последва и отъ едно засилване на руското влияние въ България, и още и на английското, което така сжщо бѣше благосклонно за българското просвѣщение, тъй като Англия всѣкога е държала за реформи въ Турция въ смисълъ на политическо равноправие на разнитѣ нейни поданници, при каквито условия българското образование би се развило найправилно.

Най-после трѣбва да се прибави, като едно твърде благоприятно условие за развитието на образованието, и куража, съ който се въодушевяваше поколѣнието на тази епоха, а именно че сполучило вече веднажъ въ една борба, то имаше смѣлостъ и вѣра, че ще сполучи и въ другата; сполучило да се освободи отъ гръцката духовна власть, то мислѣше, че ще може да сполучи и въ своята борба за политическа свобода и за пълната самостоятелностъ на своитѣ училища, за да се нагодятъ споредъ нуждитѣ на народа и за това тѣ ставатъ предметъ на общенародни грижи.

Образователният идеал, който изпъква през тази епоха, е идеалът на свободния или, поне, на равноправния българин. Българина през тази епоха не мечтае и не се задоволява вече със свободата да реди самостоятелно своя черква и училища, както това бѣше през миналия периодъ, но мечтае за обществена и политическа роля наравно съ другитѣ свободни народи, или, поне, съ владѣщата нация въ турската държава. Този идеалъ се защитаваше еднакво, както отъ мѣстнитѣ политически водители на народа, така сѣщо и отъ неговата емиграция. До когато първитѣ се стремятъ къмъ идеала чрезъ една целесъобразна реформа въ смисълъ на равноправие на народноститѣ въ турската държава, то вторитѣ се стремятъ да постигнатъ идеала си чрезъ насилническа революционна борба. Така всѣки просвѣтенъ българинъ въ това време, всѣки учителъ, всѣки повъзрастенъ ученикъ мечтае за свободна дейность въ управлението, като сѣдия, като чиновникъ, като офицеръ, като администраторъ и, въобще, като напълно свободенъ гражданинъ. Този идеалъ се отразява и върху образователното съдържание на училищата.

Въ учебното съдържание изпъкватъ такива елементи, които, именно, подхождатъ на образователния идеалъ, който тогава се преследва — на първо мѣсто тукъ имаме едно засилване на преподаването по българска история и на българската политическа история. Тѣй сѣщо изпъква и преподаването и на турската история, на турския езикъ, като езикъ необходимъ за всички тѣзи, които се пригавяли за участие въ управлението на Турската държава. Гимнастиката, като едно средство за приготвление къмъ борба, се въвежда сега; така сѣщо и общитѣ разходки на ученицитѣ изъ града и извънъ него ставатъ общо явление. До когато, обаче, българина добие свобода да вземе равно участие и въ политическия животъ, той трѣбва да се подготви за тѣзи обществени и економически кариери, които му се позволяватъ отъ сѣществуващото българско законодателство, а именно за свещеническа и за учителската кариера. За тази целъ се явяватъ въ училищата и специални учебни съдържания: духовни и педагогически.

Най-важната промѣна, която претърпѣва нашето образование презъ тази епоха, обаче, е въ неговото управление. То се сдобива съ една централна ръководна власть, призната

отъ турското правителство. Въ първитѣ времена на периода това е националната архиерейска власть, представена отъ временния замѣстникъ на владиката или отъ самия владика, ако вече има такъвъ ржкоположенъ, и отъ неговия епархияленъ съветъ. Така тази мѣстна власть се грижи за училищата въ черковната епархия. Отъ 1872 година, обаче, се създава и една централна училищна власть въ лицето на българската екзархия, която тогава се учредява въпреки несъгласието и протеститѣ на гръцката патриаршия. Българската екзархия поема върху себе си вътрешното ржководство на всички учебни заведения въ градоветѣ и въ селата. Тя се сдобива съ сжщата власть спрѣмо училищата, каквато до сега имаше гръцката патриаршия, именно: да отваря училища, да ги поддържа, да се грижи за тѣхното уреждане и да ги контролира. Тази централна власть значеше твърде много за развитието на българскитѣ училища. Преди всичко тя можеше да ги защитава отъ всѣкакви клевети и интриги на гръцкитѣ владици, които, ако и отстранени отъ своитѣ катедри, оставаха, повечето пжти, въ сжщитѣ градове, за да ржководятъ малкото останали подѣ тѣхна власть гръцки черкви. Българскитѣ владици се явяваха като официални застѣпници на българското население предѣ турската власть, можеха да даватъ всѣкакви обяснения за хвърленитѣ клевети и да настояватъ за запа ване на училищата и на учителитѣ. Но, извънъ това, владицитѣ упражняваха огромно влияние върху населението, като го подбуждаха да отваря училища. Презѣ тази епоха е нѣщо обикновено, щото, при обиколката на нѣкой владика изъ епархията, да държи всѣкога той предѣ мѣстното население речъ, въ която да му докаже необходимостта отъ образование, нуждата отъ бързото съграждане на училища и да го призове още въ сжщия часъ да се залови за съграждане на подобно училище. Извънъ това черковната власть се грижи и за подържане на училищата. Въ устава на българската екзархия се предвижда задължение, щото една частъ отъ приходитѣ на екзархията и на черквата да се даватъ за подържане на училищата, а за другата частъ отъ разноскитѣ се прави разпореждане да се събира тя отъ мѣстното население, до колкото тя не може да бжде попълнена отъ частни пожертвования. Черковната власть контролира

и училищата подъ своето ведомство. Тя върши това не само чрезъ лицето на архиерея, който при посещението на градоветъ и селата въ епархията си се освѣдомява и за положението за училищата, но така сжщо и чрезъ мѣстнитъ свещеници, които се задължаватъ да се грижатъ за напредъка на училищата, чрезъ градскитъ учители, които биватъ изпращани да надзиряватъ и ръководятъ училищата въ селата, а на нѣкои мѣста и чрезъ специални училищни инспектори, които владицитъ хващатъ за своята епархия. Такъвъ случай ние имаме въ Кюстендилъ, дето митрополията ангажира за свой училищенъ инспекторъ свършилия духовна академия въ Русия Йосифъ Ковачевъ, и въ Шуменъ, дето за такъвъ инспекторъ е ангажиранъ дългогодишниятъ учител и писателъ Илия Блъсковъ. Черковното управление се грижи за доставяне на учители на училищата въ подведомственитъ му села и градове. То търси подходящи младежи, насърдчава ги и имъ помага да отидатъ и да отварятъ училища, особено въ селата, дето досега не е имало такива училища. То взема и грижата за контролиране на самитъ учители. Въ Пловдивската епархия напр. се издаватъ свидетелства на учители, които иматъ право да бждатъ такива.

Но най-важната дейность на черковното управление по управлението на училищата се състои въ неговитъ мѣроприятия да се поставятъ училищата въ отдѣлнитъ епархии, и по-после и въ цѣлата страна, подъ единство. Ако презъ миналия периодъ се туриха подъ система училищата, намиращи се подъ една и сжща община, то сега се намиратъ подъ една централна властъ всичкитъ училища, които се намиратъ въ цѣлата епархия и въ цѣлата страна. Мѣстната черковна властъ започва да се грижи да има училища не само въ нейнитъ подведомствени градове и села, но така сжщо и всички тѣзи училища да бждатъ еднакво наредени и поставени въ система. За да постигне тази цель, то свиква учителитъ отъ епархията на събори, Ст.-Загора 1868/69 Пловдивъ 1870, Прилѣпъ 1871, на които предлага за разискване начинитъ за това изравняване и систематизирането на училищата: Да опредѣлятъ, напр., като каква продължителность трѣбва да иматъ селскитъ и градскитъ училища, какъвъ редъ, програма може да се заведе въ тѣхъ, какви учебници

трѣбва да се въведатъ, по какви най-целесъобразни методи да се води училието и възпитанието на младежитѣ, какъ да се осигурятъ средствата за подържане на училищата, какъ да се осигури учителятъ за училището и т. н. Такива събори започватъ да се свикватъ въ отдѣлни епархии още въ 1868 год., както се каза, въ Ст.-Загора и другаде. А следъ основаването на българската екзархия, възъ основа на устава ѝ, въ 1874 год. се взиматъ мерки за свикването на такива събори въ цѣлата страна, които да решатъ въпроса за уреждането и систематизирането на всичкитѣ български училища въ цѣлата страна. Въпроситѣ, които екзархията предлага да се разрешатъ на тѣзи събори, сж следнитѣ: 1) по кой начинъ и съ какви средства могатъ да се разпространятъ селскитѣ училища; 2) какъ може да се подобри устройството на сѣществувашитѣ основни училища; 3) какви мѣрки да се взематъ, за да се постави добъръ и способенъ учителъ и да се контролира;

4) каква програма е най-прилична за нашитѣ основни училища; 5) какви учебници сж най-сполучливи да се въведатъ въ тѣхъ; 6) какъ да се подобрятъ приготвенитѣ училища и 7) каква програма е най-сгодна за тѣхъ. Екзархията не е могла да достигне до тамъ, щото да може и да подведе подъ единство представенитѣ ней решения на разнитѣ епархиялни училищни събори, защото още въ 1876 год. при избухването на българското възстание нейното сѣществуване се почти суспендира отъ турското правителство. Но решенията на по-раншитѣ епархиялни събори сж били отчасти приложени за училищата на отдѣлнитѣ епархии.

Важно е влиянието, което този начинъ на управление на училищата упражни върху тѣхната система. Централното управление на училищата даде възможность да се откриятъ по-високи и по-специални училища поне по едно въ всѣка епархия. Тѣзи училища се подържаха отъ средствата на черковната епархия. Въ нѣкои епархии тѣзи средства за подържане на централнитѣ по-високи училища се събираха съ помощта на турскитѣ финансови власти, които, по искането на българската черковна власть, драговолно извършваха това; напр. въ Пловдивъ, турското правителство още отъ по-рано време събираше по 52 пари отъ всѣки гражданинъ за въ полза на централното епархиялно училище въ градъ Пловдивъ.

Отъ тѣзи по-високи училища важна роля презъ този периодъ играятъ „Народното богословско педагогическо училище“ въ града Щипъ, основано отъ поменатия вече Йосифъ Ковачевъ въ 1868 год., което е преследвало целта да приготви учители и свещеници за цѣлата страна. Въ него е имало и специални курсове, въ които сж се преподавали богословие и педагогия съ методика, хоспитиране и образцови уроци. Въ последния педагогически класъ на заведението е била въведена и училищна практика, която ученицитѣ, подъ ржководството на своя учитель, сж извършвали въ мѣстнитѣ първоначални училища.

Пловдивското епархиялно училище, основано още въ миналия периодъ, сега, въ 1869 и 1870 год., се преобръща на семинария за приготвление на учители и на свещеници и въ 1870—1871 год. въ него се подвизаватъ завърналитѣ се скоро отъ Русия български учители Д. Благоевъ, Христо Павловъ и Василь Поповичъ. Тѣ уредили училището като шестокласна семинария, която на следнята година е дала и първия свой випускъ.

Но като учебно заведение за по-високо образование презъ тази епоха се формира Габровското главно училище, което отъ 1874 год. започва да се формира като пълна гимназия, която достигна до върха на своето пълно развитие и която въ 1874—1875 година е дала своя пръвъ випускъ. Въ нея сж се подвизавали свършилитѣ висши учебни заведения, българи Р. Каролевъ и Иванъ Гюзелевъ. Така сжщо и Русенското главно училище отъ 1868 год. започва да има такъвъ общъ образователенъ идеалъ, ржководено отъ бившитѣ учители на габровското училище Илия Христовичъ, Игнатъ Ивановъ, Сирмановъ, които сж поели ржководството на това училище, следъ като турското правителство имъ е забранило да учителствуватъ въ Габрово.

Но не само за мъжкитѣ, а така сжщо и за девическитѣ главни училища е имало значение новото училищно управление. И тукъ започватъ да изникватъ по-високи девически училища, които си поставятъ за целъ да изкаратъ по-високо-образовани майки и по-добре подготвени учителки. Видно мѣсто презъ тази епоха заема главното девическо училище въ Стара-Загора, което отъ 1869 год. започва да се развива въ този смисълъ и достигна до едно петокласно

училище, въ което се преподаватъ почти сжщитѣ учебни предмети, каквито и въ мъжкото духовно училище. Следъ туй се развива и Габровското девическо училище, което, подъ главното ржководство на споменатитѣ учители отъ мъжката гимназия Каролевъ и Гюзелевъ, се развива въ едно петокласно училище, въ което се преподава и педагогия, заедно съ хоспитиране въ мѣстното първоначално училище.

Особено важни сж промѣнитѣ, които ставатъ презъ тази епоха въ методитѣ, въ обучението и въ възпитанието. Тѣ не засѣгатъ толкова главнитѣ училища. Тамъ се преподава все по старитѣ методи, като се въвежда все по-голѣма и по-голѣма нагледностъ и вразумителностъ и като се увеличаватъ все повече и повече учебнитѣ пособия. Освенъ атласа и глобуса, като учебни пособия започватъ да се явяватъ физически и химически апарати и естественонаучни колекции. Чисто българскитѣ учебници измѣстватъ постепенно труднитѣ записки на ученицитѣ. Особено сж забележителни презъ тази епоха учебниците по математика на Гюзелевъ.

Обаче въ първоначалнитѣ училища методитѣ търпятъ коренни промѣни. Вмѣсто ланкастерската метода на взаимно учение и ржководене на ученицитѣ отъ учителитѣ — се въвежда Песталоциевата метода на общо ржководене на ученицитѣ отъ единъ класъ или голѣми групи отъ самия учителъ. Въвежда се и методата на „Нагледно-гласно обучение“. Тази метода въ казания периодъ наричатъ звучна метода, навѣрно поради главното ѝ различие при обучението на грамотността, споредъ което буквитѣ се откриватъ на ученицитѣ не съ тѣхнитѣ названия: азъ, буки, веди, или пѣкъ а, бѣ, въ, но само съ тѣхния звукъ — а, б, в и т. н. Тази метода е въведена въ началото на епохата (1868 год.) на новобългарското образование въ България, отъ споменатия вече по-горе Йосифъ Ковачевъ, възпитаникъ на Одескитѣ българи, свършилъ Киевската богословска академия, гдето се изучава и педагогията; той е проявилъ особенъ интересъ къмъ новитѣ методи на обучение и ги е изучавалъ практически въ мѣстнитѣ елементарни училища. При свършването си на наукитѣ той е билъ изпратенъ въ Габровската гимназия, гдето е започналъ да пропагандира

новата метода, която разяснявалъ практически, чрезъ лекции и чрезъ практически уроци въ първоначалнитѣ училища. Педагогическото движение, което Ковачевъ е произвелъ съ своята практика въ Габрово, е било толкозъ голѣмо, щото турското правителство е турило рѣка на Ковачевитѣ реформи, като го е интернирало въ неговия роденъ градъ Щипъ. Тукъ, обаче, той не спрѣлъ своята дейность, а отворилъ споменатото вече народно училище, въ което педагогията била застѣпена като единъ учебенъ предметъ. Въ това училище се събиратъ много учители и кандидати за учители отъ разнитѣ краища на страната и се запознаватъ съ новата метода на учение. Следъ завръщането си по другитѣ градове тѣ я въвеждатъ тамъ въ училищата и я разпространяватъ и между другитѣ учители. По такъвъ начинъ въ скоро време новата метода на обучение се разпространи въ цѣла България. Нейнитѣ предимства ѝ привличатъ бързо привърженици и всички констатираатъ, че споредъ нея ученицитѣ се научаватъ да четатъ и да пишатъ само въ нѣколко месеца, когато споредъ тогавашната взаимнообучителна метода е трѣбвало да има за сѣщата целъ нѣколко години. Общото и лично отъ учителя рѣководено обуче ие не се е отнасяло само до обучението въ четене и въ писане, но така сѣщо и въ другитѣ учебни предмети. Въ началото новата метода е срѣщала и съпротива, въ 1872 год. вече на всѣкъде учителътъ започва да се рѣководи по новата метода на Песталоци, а рѣководенето отъ по-стария идеалъ съвършено се изхвърля.

Резултатитѣ отъ образователната дейность презъ този едва-ли 10-годишенъ периодъ на българското образование сѣ твърде значителни. Освенъ създаването на по-високи общи образователни и на средни специални училища и подобрието на методитѣ въ първоначалнитѣ училища, главниятъ резултатъ се състои въ силно увеличение числото на първоначалнитѣ училища. Главната грижа на черковната власть е била да отвори училища навсѣкъде за населението и, благодарение на това, ние виждаме, че училищата презъ цѣлия този периодъ се развиватъ твърде много. Общественото влияние на тази образователна дейность така сѣщо е било твърде значително. Ако и да не е могълъ новиятъ образователенъ идеалъ открито и официално да се прокара въ училищата,

обаче, мълкомо, на дѣло, той е влѣзълъ въ умоветѣ и въ сърцата на поколѣнїята, които сж расли и крепнали въ епохата. Тогавашнитѣ училища сж били твърде близки до движенията за освобождение на народа. Не само виднитѣ училищни дейци, но така сжщо учителитѣ и по-възрастнитѣ ученици сж били запознати съ движението и сж участвувавали въ него, първо въ черковния въпросъ, а после (тайно) въ политическия. Тѣ сж имали извънучилищна дейность, поучавали сж народа, чрезъ сказки, четене вестници, списания и др. Обикновено мѣстнитѣ учители сж били и председатели на мѣстнитѣ революционни комитети. Така тогавашнитѣ училища сж могли по единъ мълчаливъ и полускритъ начинъ да подготвятъ едно поколѣние, достойно да се бори за своята политическа свобода, което поколѣние къмъ края на този периодъ, 1876 год., можѣ да направи едно голѣмо възстание въ страната, съ което привлѣче вниманието на цѣлия свѣтъ, на всички европейски страни, нѣкои отъ които, а особено Русия, взеха активно участие при сдобиването на населението съ политическа свобода. Учителитѣ върно служиха на обществено-политическитѣ нужди, което се доказа съ това, че тѣ поеха мъченически венець за своята деятелность, носиха вериги, увиснаха по бесилки, — въ възтанието съ кръвѣта си запечатиха своитѣ дѣла.

И презъ двата последни периода, образованието всѣкога се мѣни, за да задоволи нуждитѣ на живота: 1) промѣни, диктувани не отъ такива нужди, оставатъ неприложени; 2) непринудителността, и убеждението, че образованието е било всѣкога най-мощния културенъ факторъ въ живота, чрезъ него е прокарвано всичко; съ него се закрепила България презъ време на Бориса, — богомитѣ, Ив. Александъръ и Турското робство, кога всички функции сж изгасвали, то, като факелъ е още сжществувало — *характерно за българския народъ.*

V

На 20 априль ст. ст. 1876 год. избухна въ България революционно движение за освобождение отъ турското робство. То нѣма успѣхъ. Биде потушено съ голѣми кръвопролития и съсипване на села и на градове, но обърна върху си вниманието на европейскитѣ сили, които се интересуваха

отъ сждбата на Балканския полуостровъ и народитѣ въ него и предизвика Руско-турската война отъ 1877-1878 година за освобождение. Тази война, която се свърши съ СанъСтефанския договоръ на 19 февруарий ст. ст. 1878 год., имаше за резултатъ освобождението на българския народъ въ всичкитѣ негови етнографически предѣли и поставянето на освободенитѣ земи подъ временна руска окупация, която трая нѣщо повече отъ година. Това време на руското окупационно управление въ България, представлява особенъ периодъ въ историята на българското образование. Презъ него се създадоха съвършено различни условия за неговото развитие, отколкото сѣществуваха по-рано. Веднага народътъ се почувствува свободенъ отъ всѣкакви преследвания и отъ всѣкакви интриги и имаше възможность да се предаде на пълно задоволяване на своя стремежъ къмъ образование. Този избликъ на образователна енергия се прояви особено у селското население, което до тогава, по една или по друга причина, стоеше доста далечъ отъ това движение. Отъ друга страна народътъ почувствува, че се проявява новъ единъ факторъ въ неговото образование, а именно собствена негова, или поне християнска държавна организация, която не можеше да нѣма при-сърце училищата. При тѣзи благоприятни условия народътъ мислѣше, че може свободно да предаде своитѣ училища въ рѣцетѣ на новосъздадената държава, която да ги реди по свой начинъ и усмотрение, както тя разбира това. Обаче, покрай тѣзи благоприятни условия за развитието на образованието, сега се появиха и други съвсемъ противоположни на тѣхъ. Възстанието и опустошенията, които причини то на толкозь много градове и села, въ които погинаха и най-добритѣ учителски и черковно-училищни дейци; войната и нейнитѣ съсипателни действия въ страната, въ която тя се водѣше, въ дадения случай въ България, бѣха най-важнитѣ отъ тѣзи неблагоприятни условия. Останалото безъ училище и безъ всѣкакви средства население, често лишено отъ работни сили, не бѣше никакъ въ състояние да мисли за своето образование, а отъ друга страна, новитѣ нужди, които изпжкнаха предъ временното управление въ България, което трѣбваше да създава въ единъ мигъ всичкитѣ клонове на управлението, бѣше друго неблагоприятно условие. Пъкъ, и

най-после, руското окупационно управление, както всъко едно гледаше на своята работа, като на една временна, и по тѣзи причини, то не можеше да се вдълбочи толкозъ много въ коренни работи по организацията на страната, а особено по нейното просвѣщение. Ако тукъ то можа да направи нѣщо повече, отколкото по другитѣ стржкове на управлението, това се дължи, единствено, на обстоятелството, че единъ отъ най-добритѣ помощници на временното руско окупационно управление въ България бѣше самъ българинъ, който имаше пълна свобода на действие въ черковно-училищната областъ.

За така освободения отъ петвѣковното турско робство българинъ изникна и съвършено новъ образователенъ идеалъ. Тогавашния българинъ не се задоволяваше да бжде равноправенъ съ турцитѣ въ управлението на държавата, но той искаше да бжде господарь на себе си, самовластенъ распоредителъ въ своята страна. Така изникна и чисто българския политически идеалъ. Този идеалъ, като лишенъ отъ историческо съдържание, се изпълваше съ съдържания отъ другаде; той подражаваше на други народи, а тѣзи народи не можеха да бждатъ западноевропейскитѣ. Тѣ бѣха се компрометирали предъ очитѣ на българитѣ още преди освобождението, понеже твърде често се застъпяха за защита на турцитѣ, за оправдание на тѣхнитѣ звѣрства и жестокости, както правѣха нѣкои отъ тѣхъ, напр. презъ време на звѣрското потушаване на възстанието. Тѣ не можеха да бждатъ този образецъ за подражание и по тази още причина, че, веднага следъ сключванието на Санъ-Стефанския договоръ, европейскитѣ държави започнаха да настояватъ за единъ общоевропейски конгресъ, който да ревизира договора, съ който се освобождаваше България. И, наистина, таквъ конгресъ за ревизирането на този договоръ биде свиканъ веднага следъ организирането на руското окупационно управление въ България и въ него току-що освободената страна биде разпокъсана на много части : нѣкои отъ тѣхъ повърнати пакъ подъ робството на Турската държава, или съ автономия, други оставени подъ робството на Сърбия и Ромъния и само една малка частъ отъ свободната страна на северъ между Стара-планина и Дунава оставаше съ собствено управление, но пакъ зависима отъ Султана и отъ силитѣ, подписващи Берлинския договоръ.

Този актъ на отново хвърляне българския народъ въ робство произведе най-потресно впечатление въ цѣлия български народъ и, не ще съмнение, че той народъ се изпълни съ чувство на силна омраза къмъ всички тѣзи западноевропейски народи и не можеше да ги направи образецъ за подражание. Напротивъ рускиятъ народъ, който се бѣше билъ за освобождението на България, който бѣше жертвувалъ кръвта на много хиляди отъ своитѣ синове, пъкъ и сега страдаше въ Берлинския конгресъ заедно съ българския народъ, изпжква предъ българитѣ като единъ такъвъ свѣтълъ образецъ за подражание. Руската храбрость и руското великодушие — тѣзи сж именно качества, които българинътъ искаше да вземе отъ руситѣ. И тѣ съставляватъ и съдържанието на новоизникналия образователенъ идеалъ въ България.

Този идеалъ се отрази и съ промѣна въ образователното съдържание въ училищата. Главното нововъведение се състоеше въ въвеждане на руския езикъ въ всички почти по-високи заведения, следъ първоначалното училище. Чрезъ неговото изучване младежитѣ трѣбваше да си помагатъ за всестранно използване на културнитѣ богатства на руситѣ. Въ замѣна на това напълно се изхвърли турскиятъ езикъ и гръцкия, които имаха да служатъ на миналитѣ образователни идеали. Започва едно усиливане на учебното съдържание по всички учебни предмети и се въвежда като новъ предметъ — чертанието, една сръчностъ, твърде необходима за новия държавенъ животъ въ страната. Но най-важната промѣна въ учебното съдържание се състоеше въ това, че всичко се преподаваше по руски образецъ и, даже, по руски учебници. Ако не чрезъ учебнитѣ предмети, то се вкарваше въ съзнанието на ученицитѣ чрезъ руската художествена литература, която тѣ четѣха въ и извънъ училището и която имъ стана като домашна национална литература. Отъ руската художествена литература тогавашнитѣ българи вземаха именно своя идеалъ за преследване въ живота

Не може много да се каже за промѣна въ методитѣ на обучението презъ тази епоха. Благодарение на новитѣ условия всички по-добри български учители напуснаха училищата и станаха чиновници или офицери, отъ каквито новообразуваната

държава имаше твърде голъма нужда, а въ училищата останаха да се подвизаватъ или съвсемъ неграмотни, негодни за държавна служба учители, или пъкъ непълнолѣтни момчета, които не можеха още да изпълняватъ държавни функции. Тази нова категория учители, която остана като ръководителка на училищата, не се отличава нито съ образование, нито съ особена опитностъ въ обучението. И въ методическо отношение ний едва ли можеме да кажемъ, че се е проявилъ нѣкакъвъ напредъкъ презъ това време. Но все пакъ държавата е взела бързи мѣрки за подобрене на методитѣ на обучението въ страната. Съ официално постановление тя е задължила всички учители да преподаватъ по звучната метода, която бѣше въведена презъ миналата епоха въ България въ първоначалнитѣ училища. А за да подготви всички български учители да работятъ по тази метода, тя основа временни двумесечни педагогически курсове, въ които тая метода се разясняваше на учившитѣ въ тѣхъ учители. Въ класнитѣ училища известно подобрене на методитѣ се забелѣзва само въ това отношение, че тукъ по нѣкои учебни предмети, по които, до тогава, нѣмаше учебни ръководства, можеха безпрепятствено да се въвеждатъ руски учебници, по които ученицитѣ изучаха съдържанието съ повече разбиране. Така сжщо и извиканитѣ отъ странство, а особено отъ славянскитѣ страни, нѣкои учители, за повисокитѣ училища, внесоха и известни подобрения въ методитѣ на обучението.

Но най-важната промѣна, която стана въ образованието презъ това време, е промѣната въ неговото управление. Тукъ за пръвъ пътъ въ историята на българското образование се урежда една свѣтска, държавна, централна властъ, която да се грижи за всички училища въ България. Още въ началото на българската държава, князь Борисъ тури началото на една такава властъ, но само за една провинция отъ своята държава, за Охридско, дето той бѣше поставилъ за задача на управителя на областта да се грижи и за образованието, като изпълнява въ това всичкитѣ искания на Св. Климента. Тази инициатива на царъ Бориса бѣше изоставена отъ неговитѣ наследници и чакъ сега тя иде да се прояви пакъ, обаче развита и разширена за цѣлата държава. Главнокомандуващиятъ на рускитѣ войски още въ началото на войната

уредилъ при себе си едно отдѣление за уреждане на граждански управления въ новозаетитѣ земи, което отдѣление е било повѣрено на Князь Черкаски. Той е взималъ за свои помощници българитѣ: Найдень Геровъ, Тодоръ Бурмовъ, Христо Стояновъ и Маринъ Дриновъ, до тогава професоръ по история въ Харковския университетъ. Следъ окончателното уреждане на окупационното управление въ България, на Дринова е билъ повѣренъ отдѣлтѣ за народното просвѣщение и духовнитѣ дѣла. Той е ималъ, както това се види отъ неговитѣ дѣла, пълна свобода на действие, Не се вижда отъ нищо, че руската окупациона властъ е искала да влияе за порусване на българитѣ. Напротивъ, тя е подпомагала Дринова, като е утвърждавала всичкитѣ негови нареждания, споредъ изискванията на българскитѣ интереси. Дриновъ е можалъ, въ краткото време, когато е управлявалъ отдѣла на просвѣщението и на духовнитѣ дѣла, да реорганизира или по-добре да новоорганизира всичкитѣ училища въ страната по единъ съвършено новъ начинъ, отколкото тѣ сж били уредени до тогава. Неговата деятелностъ не се спъва отъ никакво Народно събрание. Той работи съ правилници и устави, които предлага на утвърждение само на началника на окупационното управление, императорския комисаръ князь Дондуковъ-Корсаковъ. Издаденитѣ отъ Дринова наредби за училищата сж следнитѣ: 1) времененъ уставъ за народнитѣ училища, утвърденъ на 29 августъ 1878 година. Къмъ този уставъ има и притурки: първо — инструкция за окръжни инспектори, второ — програма за първоначалнитѣ народни училища; трето — програма за двукласни народни училища и четвърто — програма за четирикласни народни училища. 2) Важни правила за реални училища. 3) Създаване инспекцията за народнитѣ училища. 4) Важни правила за главни или четирикласни училища. 5) Правила за временнитѣ педагогически курсове и 6) Правила за педагогическитѣ изпити въ класическитѣ и реалнитѣ гимназии, и въ духовнитѣ училища.

Главнитѣ промѣни въ управлението на училищата, извършени отъ централното държавно училищно управление, сж следнитѣ: То нарежда на всѣкъде въ страната мѣстни държавни училищни органи — окръжни инспектори, които да могатъ по единъ начинъ, възъ основа на даденитѣ

тѣмъ отъ централната властъ инструкции, да се грижатъ за съставянето на градски и учебни губернский съвети. До тогава въ страната сѣществуваха окръжни училищни инспекции само въ две епархии и тѣ действуваха независимо една отъ друга и свършено по различенъ начинъ. Сега инспекцията се въвежда за цѣлата страна и всичкитѣ инспектори работятъ за постигане на едни и сѣщи задачи и съ едни и сѣщи средства, ако и да е дадена голѣма свобода на действие. Окръженъ инспекторъ има по единъ въ всѣки петъ губернии на Българското Княжество. Но отъ по-после, именно на 1879 година, тѣхното число е било увеличено на 15, споредъ 15 учебни окръжи, на които е била раздѣлена страната. Главнитѣ задължения на окръжния инспекторъ се състои въ това: да се грижи той по всѣки начинъ за отваряне на нови училища въ страната и за подобрене на сѣществующитѣ; да се грижи за уреждане на изборни училищни власти, които да се грижатъ за материалното подържане на училищата; да ръководи и съветва малолѣтнитѣ учители; да уволнява неспособнитѣ, да препоръчва способни лица на общинитѣ за учители и да контролира цѣлата училищна работа; да измолва помощъ за беднитѣ общини отъ централната властъ; да представя рапортъ за своята дейность; да изпълнява всичкитѣ нейни задължения и т. н. По този начинъ съ окръжнитѣ училищни инспектори за пръвъ пѣтъ въ България се въвежда единъ деятеленъ факторъ за създаване и повдигане на училищата въ цѣлата страна.

Сега сѣ уредени и мѣстни училищни власти, именно едно училищно настоятелство и единъ окръженъ училищенъ съветъ. Училищното настоятелство се избира отъ гражданитѣ на тази община, въ която се намира училището, и неговитѣ главни задължения сѣ да прибира училищнитѣ приходи и да ги изразходва за цельта, както и да се грижи за увеличение на тѣзи приходи. Окръжниятъ училищенъ съветъ се основавалъ въ всѣки единъ окръженъ градъ. Той се е състоялъ отъ петъ члена, избирани отъ избиратели на цѣлия окръгъ и утвърдени отъ мѣстния губернаторъ. Неговата функция е да разглежда недоразрмения между настоятели и общини; да опредѣля учителскитѣ заплати и другитѣ разходи за народното училище; да се грижи за подобрене на училищата изобщо въ цѣлия окръгъ.

И преди освобождението съществуваха окръжни училищни настоятелства и по-високи, именно, епархиялните учреждения, за управление на училищата, но тяхните длъжности не бяха на всъкжде еднакви. Сега за пръв път се въвежда унификация и изравняване въ това отношение. Централното училищно управление въ окупационата област се е погрижило и за подготвяне на учителитъ за цѣлата страна, като се уреждали, както се спомена това вече, и двумесечни педагогически курсове за тяхното подготвление. То е подвело подъ единство учебнитъ програми за всички училища въ страната. Такъвъ единъ опитъ за изравняване на училищнитъ програми бѣха направили и епархиятъ всѣка за своитъ училища между 1868 и 1874 год., а въ 1874 год., както това видѣхме по-рано, екзархията съ окръжно предложи на учителскитъ събори да разискатъ този въпросъ,—въпроса за единство въ обучението, обаче тогава не можа да се достигне до никакво решение по причина на настѣпилитъ събития. Сега централното училищно управление сполучи да разреши и тази училищна проблема съ изработване на еднаква програма, както за първоначалнитъ, така и за по-високитъ училища. Така сѣщо става голѣма промѣна въ начинитъ за материалното подържане на училищата. Първоначалнитъ училища оставатъ пакъ да се издържатъ отъ народа. Още отъ миналитъ времена понятието за общинитъ е било високо, тѣ сѣ спечелили обаяние въ очитъ на народа, защото презъ робството българитъ сѣ имали само черкви и общини национални, тѣй че общинитъ сѣ били крепители на националното съзнание и сѣ били важнитъ институции на българитъ. Дриновъ, като българинъ и историкъ, не е могълъ да има по-добъръ възгледъ, освенъ да остави първоначалнитъ училища въ рѣцетъ на общинитъ, като народни пазители. Но това издържане вече става по единъ по-опредѣленъ начинъ, понеже съществуватъ народни общински управления, които се грижатъ за разхвърлянето и за събирането на училищни налози. Най-важна реформа въ това отношение е подържането на по-високитъ училища, които сега преминаватъ всецѣло въ рѣцетъ на държавата, която се грижи за тяхъ. Сега за пръв път става и едно опредѣление на учителската заплата. За селскитъ първоначални учители тя не може да бѣде по-малка отъ 600 франка на година, а за

градскитѣ 1000 франка на годината, а за по-високитѣ училища 1500 франка годишно за всѣки седмиченъ часъ. Найпосле и сега става една реформа въ системата на училищата. Всички училища се подвеждатъ подъ една система, каквато по-напредъ бѣ достигната за училищата само въ нѣкои отдѣлни епархии. Тази система обема въ себе си следнитѣ училища: 1) първоначални народни училища; 2) двукласни училища; 3) главни или четирикласни училища. Тѣзи тритѣ съставляватъ курса на първото, първоначално основно образование. Следъ тѣхъ следватъ по-високитѣ училища, подържани всецѣло отъ държавата, които биватъ два вида: реални и класически. Първоначалнитѣ училища иматъ 3-годишенъ курсъ. Тѣхната целъ е да дадатъ на децата елементарна грамотность и да развиватъ въ тѣхъ религиознонравствени понятия, както и да имъ даватъ нѣкои полезни упражнения. Въ тѣхъ постѣпватъ деца навършили 6-годишна възраст. Тѣ се отварятъ въ всѣко село и въ всѣка градска махала, за ржководенето имъ се предвижда по единъ учителъ за всѣки 50 ученика. Двукласнитѣ училища се отварятъ въ по-богатитѣ общини и тѣ сж като продължение на първоначалнитѣ училища. Тамъ се допълва елементарното образование. Въ тѣхъ постѣпватъ деца, които сж свършили първоначалнитѣ училища. Двукласнитѣ и главнитѣ училища иматъ връзки. Главни или четирикласни училища се отварятъ въ по-голѣмитѣ градове. Първитѣ имъ два класа сж еднакви съ програмата на двукласнитѣ училища, а именно сжщитѣ предмети, както и въ двукласнитѣ училища: Законъ Божи, български езикъ, аритметика, българска история, отечествена география, естествознание, и черковно пѣние. А въ горнитѣ 2 класа се изучаватъ: руски и български езици, всеобща история, всеобща география, практическа геометрия, физика и хигиена. За учители въ първоначалнитѣ училища се приематъ лица, които сж свършили 4-класнитѣ училища, а за дву — и четирикласнитѣ училища тѣзи, които сж свършили пълно средно учебно заведение. Класически гимназии сж се предвиждали 2: една въ София, друга въ Габрово. 2 реални училища въ Варна и въ Кюстендилъ. А девически гимназии сж две, една въ София, друга въ Търново. Така сжщо сж установява основанието на две духовни училища: въ Лѣсковецъ (Петропавловския манастиръ)

и Самоковъ, и 4 класни и двукласни училища въ: Пловдивъ, Габрово, Ст. Загора, Ямболъ, Пазарджикъ, Панагюрище, Котелъ и др. Извънъ това държавата се грижи да издържа 3 четирикласни училища въ Добричъ, Дупница и др., въ които да могатъ да се учатъ младежи отъ тѣзи българи, които подпаднаха подъ румънско, сръбско и турско робство. Не ще съмнение, че по-високитѣ държавни училища сж могли да съществуватъ презъ това време само съ своитѣ първи класове, защото ученици за по-високитѣ класове не е имало. Така въ едно кратко време новото държавно управление въ България е успѣло да постави на нови основи управлението и системата на училищата и да постигне въ малко повече отъ година време едни резултати, които презъ време на турското робуване не можеха да се постигнатъ въ продължение на цѣло столѣтие. Непосредственитѣ отъ тѣзи резултати бѣха отварянето отново на всички градски и селски училища, затворени презъ време на възстанията и на войната, а така сжщо, и основаването на много нови училища. Презъ цѣлата история на нашето образование не се забелѣзва такъвъ силенъ подемъ за основание на селски училища, както презъ това време. Така сжщо като важенъ резултатъ отъ дейността на новото централно управление на училищата трѣбва да се счете основаването за пръвъ пѣтъ на държавни учебни заведения въ страната, между които и военното училище. Тѣзи държавни учебни заведения можаха да изиграятъ своята роль, като подготвиха въ едно най-скоро време образовани българи, които да заематъ граждански и военни служби въ новата държава.

Влиянието на образователнитѣ стремежи презъ това време е останало отъ трайно значение за страната. Образователниятъ идеалъ, който се преследва, се измѣнява; отпосле и финансовитѣ наредби на училищата, и функцията на черковната власть се промѣняватъ, но единството въ системата на училищата и програмитѣ си оставатъ. Така сжщо и държавното регулиране на вътрешното управление на училищата, което е въведено презъ този периодъ, си остава още и до денъ днешенъ въ нашитѣ училища. При изложението на вътрешното устройство на училищата трѣбва да се обърне внимание на смѣтката, която Дриновъ държи за обществено мнение. Предвидена е строга диференцияция на

училищата по полъ, не се допускатъ смѣсени училища, освенъ първоначалнитѣ, но съ ученици не по-стари отъ 11 години. Сжщо и учителския персоналъ трѣбва да съответствува по полъ на ученицитѣ, само въ краенъ случай може изключение, но поне директоритѣ трѣбва да сж отъ сжщия полъ.

Дриновитѣ дѣла не се отнасятъ само до основаване на училища, но и до стабилизирането имъ чрезъ конституциони мѣропріятия, тъй че трайнитѣ придобивки сж: 1) поставяне образованието на здрави конституциони начала: а) самостоятелно министерство, б) безплатность, в) задължителность (първоначал. образование); 2) създаване специални училищни власти (инспектори); 3) основаване на срѣдни окръжни училища; 4) създаване на единство въ системата на училищата и програмитѣ. Неговата дейность се простира и върху културно-образователни институти въ страната. Той работилъ за основаване на Софийската държавна (народна) библиотека; грижи се за събиране на старини (особено въ Видинъ), турилъ е начало на държавния архологически музей; пренасяне и уреждане на книжовното д-во отъ Браила въ София, подновяване на „Периодическо Списание“. Виждаме и идеята за издирване на български черковни старини и съживяване на стари черковни напѣви, останали въ нѣкои руски паметници; грижилъ се е да привлѣче образовани българи въ управлението, за повдигане стойноста на образованието и за подобрението на българската журналистика.

Покрай сполучливитѣ резултати отъ Дриновата дейность има и несполучливи. Несполучливи били тия за материалното осигуряване на народното образование. Надеждата му, че общинитѣ, свободни, ще почнатъ да отварятъ училища, е била напразна. Къмъ края на управлението си издава окръжно до губерниитѣ, въ което излага мизерното положение на учителитѣ и моли да се подобри то. Причина на несполуката му е, че общинитѣ сж били съвършено съсипани и сж нѣмални срѣдства даже за собственото си подържане; освенъ това, имали сж и много други разходи; липсувала е и уредба на общинитѣ. Несполучлива излѣзла и неговата училищна реформа, въ която тъй рано ставаше раздѣлянето на ученицитѣ за класическитѣ и реални гимназии. Тая реформа е унищожена; причината е, че тя нарушава старата училищна традиция. — Преди освобождението ученикъ

отъ всѣко училище продължава образованието си, въ което училище иска, сжщо и не е било възможно толкова рано да се опредѣлятъ наклонноститѣ на ученицитѣ; сега опредѣлянето на ученицитѣ става по-късно. Дриновата дейность трае една учебна година — отъ февр. 1878 г. до юли 1879, защото руското окупационно правителство съ всички министри (и Дриновъ) напуска България, въ която настава новъ периодъ въ развитието на българската държава.

VI

Презъ априль 1879. год. се изработва отъ учредителното събрание конституцията на новообразуваното Българско княжество и сжщия месецъ се избира за неговъ князь Александръ Батембергъ, който на 1. юлий с. г. влиза въ София и поема управлението на страната въ своитѣ ржце. Отъ тогава България започва своето самостоятелно сжществуване, на което не пречи, споредъ Берлинския договоръ, нейната васалность подъ Турция, защото още отъ началото тя се обръща само въ една формална и трибутерна подчи неность. Княжеството започва да се реди самостоятелно въ всѣко едно отношение и особено въ просвѣтно.

Условията за образованието презъ първото време на Българското княжество не сж твърде благоприятни. Недостатъчность на подготвени държавни мжже, трудности отъ вънкашни интриги, липса на всѣкакво законодателство и традиция, липса, най-последно, и на вътрешенъ държавенъ духъ въ страната правятъ управлението твърде мжчно. Възбуждатъ се страститѣ въ народа, появява се партизанството, въ което се намѣсватъ и учителитѣ, отъ което пострадватъ не по-малко и училищата. А особено вредата за училищата става все по-голѣма и по-голѣма отъ дезертирането на образовани хора на училището и преминаването имъ на служба въ държавата и общинитѣ, дето материялнитѣ и обществени изгоди за тѣхъ сж по-голѣми. Но, при все това, българското образование презъ тази епоха успѣ да направи пакъ решителна крачка напредъ, благодарение на общия стремежъ къмъ култура и просвѣта, който българския народъ проявява сега, като се е видѣлъ следъ толкова столѣтия зазисимъ животъ свободенъ, да се реди самъ, както иска. Следъ раздѣлянето на България отъ Берлинския договоръ

този стремежъ се особено силно проявява. Понеже западноевропейскитѣ държави бѣха, които разкъсаха българския народъ и хвърлиха по-голямата му частъ отново въ робство, то сега се появява едно желание въ българския народъ да докаже той, чрезъ своя животъ, чрезъ своята култура и чрезъ своя напредкъ въ всѣко едно отношение, че той е билъ достоенъ за една по-добра сѣдба отъ тази, която му е била опредѣлена. Българскиятъ народъ се стреми да спечели отново симпатиитѣ на Европа и така да я застави да му повърне отнетитѣ права на свободно сѣществуване. Този стремежъ се вижда, преди всичко, отъ тронното слово на новия князь въ първото свикано отъ него Народно събрание, гдето той изказва крепко убеждение, че България не се лишава отъ симпатиитѣ на просвѣтена Европа и че отъ нея зависи, отъ една страна да заслужи съчувствието, което всички ѝ показватъ, а отъ друга да оправдае надеждитѣ, които всички хранятъ за правилното и миролюбивото напредване на българския народъ. Сѣщото желание, да се даде на Европа да види и културнитѣ страни на българското население, се проявява и въ срѣдата на народнитѣ му представители. Въ тѣхнитѣ речи въ събранието се слуша убеждението, че те не говорятъ само на българския, но на всички европейски народи. Така Търновския народенъ представителъ и по-последенъ председателъ на Народното събрание Стефанъ Стамболовъ говори: „ще се прочуе въ цѣла Европа, какъ мисли българския народъ, какъ отговаря чрезъ Българското Народно събрание на първата тронна речъ,“ а другъ единъ народенъ представителъ казва, че народнитѣ представители „искатъ да говорятъ не само на своя князь, но и на цѣлия свѣтъ.“ А това желание да се прояви българския народъ като единъ културенъ народъ, като единъ народъ, който желае просвѣщението и свободата, се отразява твърде благоприятно върху образованието: държавата се грижи за всестранното повдигане на учебнитѣ заведения и никакъ не се скѣпи въ отпускане срѣдства за тѣхното повдигане. Това може да се види, преди всичко, отъ единъ фактъ. Презъ 1880 година министерството на Народното просвѣщение поиска увеличение на сумата за повдигане на общинскитѣ училища отъ 20 хиляди лева, каквато е била преднята година, на 80 хиляди лева. Комисията

по бюджета, недоволна отъ увеличението, което тя намира за недостатъчно, отпуска 120 хиляди лева за повдигане на народнитѣ училища. Когато въпросътъ дохожда на разглеждане въ самото Народно събрание, народнитѣ представители увеличили тази сума на 350 хиляди лева. Рѣдко въ по-нататъшното развитие на българското образование се срѣща подобенъ случай отъ пожертвувателностъ на народнитѣ представители, която да надминава исканията на самия министър на Народното просвѣщение. Но не само въ количествено отношение се отразява благоприятно върху нашето образование новото управление на княжеството, но, така сжщо, и въ качествено отношение: сега, когато княжеството се реди самостоятелно, образованието се нагодява все повече и повече къмъ народнитѣ нужди и къмъ народнитѣ искания, отколкото това бѣше презъ предната епоха въ време на окупационното управление, когато нито време, нито възможностъ имаше да се чуе желанието на народа по неговитѣ образователни нужди.

Образователниятъ идеалъ, който изпжква въ България презъ тази епоха, е съвършено различенъ отъ идеала презъ миналия периодъ. Българо-рускиятъ идеалъ отъ време на окупацията вече съвършено изчезва. За това влияятъ много причини. Най-главнитѣ отъ тѣхъ се състоятъ въ това, че презъ тази епоха България влиза въ свободно сношение съ останалитѣ западно-европейски народи, особено Австрия, Франция, Англия, запознава се по-отблизу съ тѣхъ, недоразумѣнията се премахватъ и омразата ѝ къмъ тѣзи народи, възбудена отъ Берлинския конгресъ, започва постепенно да изчезва, а, отъ друга страна, желанието на руското правителство да ржководи все по-отблизу и по-отблизу сждбинитѣ на новосъздаденото княжество, като се вмѣсва и въ дребнитѣ негови вжтрешни въпроси, възбужда все повече и повече недовѣрие и омраза въ мѣстнитѣ политически кржгове. Това недовѣрие отива до тамъ, щото се явява едно стремление, не само да се не подражава на Русия, но и да се изгонва постепенно нейното влияние въ България. Това се вижда, особено ясно, отъ единъ инцидентъ, възникналъ въ Народното събрание на 12 декемврий 1883 год., когато то решава да върне на Военното министерство единъ законопроектъ, написанъ на руски езикъ, съ предложение да го

напише то на официалния български езикъ. До тогава българското министерство на Военнитѣ работи се е управлявало всѣкога отъ единъ специалистъ, обикновено руски генералъ. Отъ уважение къмъ Русия търпѣло се е не само командата на войската, но, така сѣщо, цѣлата кореспонденция да се води на руски езикъ. Но сега, обаче, следъ преврата, който стана презъ 1880, 1881 год. въ страната, и въ който руситѣ вземаха явно страна въ полза на партията, която бѣше суспендирала конституцията, увлѣчението отъ руситѣ бѣше съвършено охладнѣло и достигнало въ степенъ, шото да се изрази въ единъ инцидентъ, както казания. Даже, по този поводъ, единъ другъ депутатъ предлага да се реши, шото цѣлата кореспонденция въ Военното министерство да престане да се пише на руски езикъ. И, въ зависимостъ отъ всичко това, въ страната постепенно изниква единъ западно-европейски образователенъ идеалъ, който има за обектъ не толкова качества на опредѣлена нация, както бѣше съ руския образователенъ идеалъ, но знанията, придобити отъ западноевропейскитѣ културни народи. И този идеалъ е идеала на енциклопедическитѣ познания. Счита се за най-образованъ този, който има най-много познания, който може да даде сведения и да говори по всички въпроси, а особено по политическитѣ и естествено-историческитѣ въпроси. Всичкитѣ тѣзи мъже, които изпжкватъ презъ тази епоха, се отличаватъ, именно, съ тѣзи свои качества. Но този рационалистиченъ и енциклопедически идеалъ е въ сѣщото време и единъ негативенъ идеалъ. Той нѣма нищо опредѣлено, къмъ което да се стреми, но блещи съ своето отрицателно отношение, особено спрѣмо черквата, по-малко спрѣмо държавата. Религиозното мировъзрение отпада; започва да се явява рационалистичното и отчасти атеистичното схващане. И това дава своя отпечаткъкъ на образованието отъ епохата; единъ признакъ е и неприязненото отношение къмъ черквата. Това отива до тамъ, шото въ Народното събрание, народнитѣ представители, религиозно настроени и искрено привързани къмъ черквата, започватъ да усещатъ стѣснение при изказване на своитѣ убеждения и, даже, рискуватъ да бждатъ осмѣяни не само отъ обикновенитѣ, но и отъ най-виднитѣ водители на парламента. За доказателство на това ние имаме единъ твърде

поучителен пример въ инцидента, станалъ въ заседанието на първото Обикновено Народно събрание на 21 октомври 1879 год. Но и спрѣмо държавата новиятъ образователенъ идеалъ се отличава тѣй сѣщо съ подобно отрицателно становище. На това, може би, спомага и старото отношение на българитѣ къмъ държавата, още отъ турското робство, на която гледаха като на една чужда държава, която не желае доброто на народа и противъ която всѣки е длъженъ да се бори, както може. Може би, че е повлияло още отношението, което руската интелигенция проявяваше спрѣмо своята собствена държава, което отношение се пренася у насъ чрезъ руското влияние отъ Освободителната война. Но най вѣроятно е, че за подобно отношение е причина и недостатъчната уредба на новата Българска държава и липсата на хора, които да дадатъ подобна уредба, да си спечелятъ авторитета на държавни мъже и да се не счита унижително за гражданитѣ да се прекланятъ предъ този авторитетъ. Въ всичкитѣ мѣроприятия на Народното събрание и на интелигенцията се проявява малко подобрене и стабилизиране на власть.

Въ областта на просвѣщението този идеалъ, отнасящъ се отрицателно и спрѣмо държавата, се проявява най-много чрезъ това, че всичко е насочено къмъ туй — образованието да се отстрани, колкото е възможно, отъ влиянието на държавата и да се остави то въ рѣцетѣ на общинитѣ. Това стремление отива толкозъ далечъ, щото по едно време (въ 1885 година) и самитѣ непосредствени органи на държавата по просвѣщението, окръжнитѣ училищни инспектори, се поставятъ въ прѣка зависимостъ отъ общинитѣ.

Учебното съдържание въ училищата презъ този периодъ на българското образование носи отпечатъка на образователния идеалъ, който се преследва. Той е така сѣщо енциклопедиченъ. Изработватъ се програми за училищата, които програми съдържатъ голѣми маси отъ познания, особено отъ областта на естественитѣ науки и на математиката. Още въ първоначалнитѣ училища се внася такъвъ рационалистиченъ наученъ материялъ. Въмѣсто сръчноститѣ, отъ които се състоеше програмата на първоначалното училище въ време на окупацията, сега се въвеждатъ и теоретически учебни предмети: граматика, естествознание,

отечествоведение, чертание и пр. Така сжщо въ по-високитѣ училища се усилюва преподаването на естественитѣ науки и математиката. На тази тенденция за усилюване на естесвенонаучния учебенъ материялъ въ нашитѣ училища се покланятъ не само представители на естественитѣ науки и мате матиката, каквито доста често стоятъ на чело на Народното просвѣщение презъ този периодъ, но така сжщо и хора отъ противоположнитѣ специалности, историци, както това е случая. напр., съ тогавашния дългогодишенъ главенъ секретаръ и пръвъ съветникъ въ министерството на Народното просвѣщение, отпосле и титуляръ на сжщото министерство, а по-късно професоръ по история въ университетитѣ въ Прага и Виена, Д-ръ Константинъ Иречекъ, който, като министъръ на Народното просвѣщение въ новитѣ програми, които изработва въ 1881 год. за долнитѣ класове на гимназиитѣ, увеличава твърде много естественитѣ науки, аритметиката и чертание, а намалява учебнитѣ съдържания и часоветѣ на история, която, даже, съвършено изхвърля отъ първия класъ на тѣзи училища.

Методитѣ на обучението презъ този периодъ не правятъ голѣмъ напредъкъ. Силно се чувствува недостатъкъ на подготвенъ персоналъ, който да може да преподава добре на ученицитѣ. За да се премахне тази нужда, министерството на просвѣщението урежда сега едногодишенъ педагогически курсъ за учители, който по-после обръща въ три годишни педагогически курсове. Обаче тѣ не могатъ да задоволятъ голѣмата нужда, тъй като сжществува голѣмо изселване на учителския персоналъ, който отива да заема държавни и общински служби. Така сжщо и методитѣ на преподаването въ класнитѣ училища не правятъ голѣмъ напредъкъ. Нуждата отъ подготвенъ персоналъ тукъ се задоволява отчасти чрезъ извикване на чуждестрани учители, особено отъ западнитѣ славяни. Тѣ действително се стараятъ да преподаватъ по духа на новото време; сжщо се стараятъ да преподаватъ разбрано, енциклопедично, но всичкитѣ тѣзи усилия се разбиватъ о недостатъчното познаване на българския езикъ, на който тѣ трѣбва да преподаватъ на ученицитѣ си.

Както презъ миналата епоха, така и сега най-важна промѣна въ образованието съставлява, обаче, неговото управление.

Сега се съставя едно самостоятелно министерство — Министерство на Народното Просвъщение. Управлението на духовнитѣ дѣла, което презъ време на окупацията бѣше свързано съ министерството на Народното просвъщение, преминава подѣ ведомството на министерството на Външнитѣ работи. Това дава възможность по-скоро да се развива българското училище самостоятелно, независимо отъ всѣкакви черковни влияния. Друга важна промѣна въ това управление е, че презъ този периодъ образованието започва да се реди съ помощта на Народното събрание, на избрани народни представители отъ народа. Това има, отъ една страна, благоприятно влияние върху образованието, защото се създава чрезъ това една гаранция, че образованието нѣма да се отдалечава толкозъ отъ нуждитѣ на народа, както би станало, ако то се редѣше независимо отъ желанието на народнитѣ представители, но отъ друга страна то представя едни неблагоприятни влияния, които се състоеха главно въ мжчнотията за спечелване интереса на народнитѣ представители, прѣснати презъ тази епоха на много други страни и възбудени отъ много лични и партизански страсти. По едно време се чувствува пълна невъзможность да се работи съ помощта на Народното събрание, и се появява Превратътъ, който суспендира съвършено конституцията и дава власть на княза, съ помощта на своето правителство да издава съобразни закони. И министритѣ на народното просвъщение се възползуваха отъ това право, съ което сега издаватъ редъ законоположения, въ които уреждатъ не само вътрешната, но, така сжщо, и вънкашната и финансовата страна на училищата. Това е, обаче, само едно временно състояние, коего, отпосле, бързо се замѣнява пакъ съ нормалното, а именно управление чрезъ Народното събрание. Презъ Народното събрание действително сполучватъ да се прокаратъ нѣколко закона, които уреждатъ най-главнитѣ въпроси за училищата; особено въпросътъ за отношенията на главнитѣ фактори, общинитѣ и държавата, къмъ тѣхъ, както и въпросътъ за финансовото уреждане и подържане на училищата. Друга промѣна, която се забелѣзва въ развитието на образованието презъ този периодъ, е създаването на една специална инспекция на училищата, въ противоположность на специалния училищенъ надзоръ, извършванъ

отъ духовни или пъкъ отъ административни власти, каквато нуждитѣ бѣха наложили на нѣкои мѣста въ страната, пъкъ даже, и въ много отъ другитѣ държави. Въ България презъ този периодъ се взима едно решително становище въ полза на специалния училищенъ надзоръ, извършванъ отъ хора поставени за това. Нѣколко пѣти и по различни поводи се повдига този въпросъ въ Народното събрание и всѣкога специалния законъ намира достойни защитници, които го подържатъ и прокарватъ. Единъ отъ тѣзи забележителни защитници е и бившия нѣколко пѣти презъ това време, и отпосле министъръ-председателъ въ България Д. Грековъ, който заявява въ едно заседание на Народното събрание: „за да бжде единъ човѣкъ инспекторъ и да може да нарежда училища, той трѣбва да бжде посветенъ на това дѣло; а който знае добре да прави добри налъни и кожуси, не знае да нарежда училищата и дали той може да констатира това, което става по това дѣло. . . .“ Така сжщо въ полза на специалния училищенъ надзоръ се произнася и видния тогава членъ на Народното събрание, послешенъ неговъ председателъ Ст. Стамболовъ. Въ заседанието на 31 май 1880 г. той говори: „ако имаме добри инспектори, ще имаме добри учители, защото тѣ могатъ да рекомандуватъ на общинитѣ способни хора. Тѣзи хора, ако искаме да принесатъ полза, трѣбва да обикалятъ училищата цѣлата година и, може би, 300 деня да бждатъ на конь отъ село на село... Работата на инспектора е работа апостолска, защото той работи за народното просвѣщение“.

Отношенията на новосъздадената централна училищна власть къмъ народа въ този периодъ се промѣнява, съгласно съ общия рационалистиченъ духъ на времето. Висшитѣ представители на нашето просвѣщение презъ тази епоха, убедени, че енциклопедичнитѣ познания и рационалистичното разбиране на нѣщата не могатъ да бждатъ свойствени на народа, нито пъкъ достатъчно оценени отъ него, преставатъ да иматъ това високо мнение за неговия стремежъ къмъ просвѣщението, какъвто той показваше презъ цѣлото време на турското робство. Тѣ започватъ да вѣрватъ, че сега народътъ не умѣе да цени доброто, което му се предлага отъ правителството и че затова гледа съ недовѣрие на всичко, което се прави за неговото образование; че народътъ е немарливъ

къмъ своитѣ училища; че той самъ не иска да ги отвори и, че, трѣбва всѣкога властта да дойде и да го застави да прави това. Най добъръ изразъ на това отношение на централната власть къмъ народа ни представятъ инструкциитѣ за окръжни инспектори, издадени презъ мартъ 1881 г. отъ министра на просвѣщението М. Сарафовъ и написани, навѣрно, отъ неговия главенъ секретаръ, споменатия вече специалистъ историкъ д-ръ Константинъ Иречекъ, въ които се опредѣля какво положение и какво отношение да държи инспекторътъ къмъ народа. Въ тѣзи инструкции се констатира, че на много мѣста населението избѣгва доброто и съ недовѣрие гледа на всичко, което се прави за неговото образование. Въ § 21 се казва, че селянитѣ отъ само себе си ще направятъ много малко или съвсемъ нищо за просвѣщението, ако не отиде инспекторътъ между тѣхъ да ги застави да си избератъ настоятелство, да си наредятъ учители, да си събератъ деца и т. н. Съобразно рационалистичнитѣ схващания на това време вѣрва се, че всичката тази немарливостъ и неподготвено отношение на селянитѣ къмъ училището ще могатъ да се поправятъ по пѣтя на рационалистичнитѣ средства, по пѣтя на убеждение и разбиране, за това въ казанитѣ инструкции се отдава голѣмо значение на това тълкуване; и всѣкога, казва се въ тѣзи инструкции, трѣбва да се тълкува добре на хората, че правителството цели тѣхния напредъкъ и тѣхното добро. Всичкото изкуство и всичкиятъ успѣхъ на инспектора, се повтаря на друго мѣсто, зависи отъ това, какъ той ще умѣе да говори на селянитѣ, какъ ще успѣва да тълкува необходимата и огромната полза отъ образованието. Къмъ края на този периодъ вѣрата въ силата на рационалното средство на убеждението и на думитѣ започва да отслабва и ние виждаме, че народнитѣ представители прибѣгватъ къмъ други средства, за да наложатъ просвѣтителната воля на българския народъ, който не може да я оцени още добре. Така, докладчикътъ на закона въ Народното събрание отъ 1885 год. твърди предъ Народното събрание, че споредъ този законъ инспекторитѣ работятъ предъ общинитѣ и населението не само съ убеждения, но и съ по-силни средста, а именно съ глоби и наказания.

Не ще съмнение, че най-голѣмата дейность въ управлението на просвѣщението презъ този периодъ се състои въ

прокарване по законодателен път на всички тѣзи мѣрки по устройствата на училищата, които мѣрки през окупационния период бѣха прокарани само чрезъ измѣнения, разни правилници и постановления. Така, чрезъ бюджетитѣ на държавата сега се опредѣля точно подрѣжката на държавнитѣ училища и помощта, която получаватъ общинскитѣ училища. Чрезъ отдѣлно законоположение, а особено пъкъ чрезъ закона за общественитѣ и частни училища отъ 1885 година, се опредѣлятъ по-подробно отношенията на училищата къмъ общинитѣ, отношения на родителитѣ къмъ училищата (прокарва се задължително началното обучение и се предвиждатъ нуждитѣ санкции въ това отношение), на окръжнитѣ съвети къмъ училищата и т. н. Така сѣщо голѣма частъ отъ дейността по туй управление съставятъ и наредбитѣ за вътрешното управление на училищата. Създаденитѣ въ окупационния периодъ училища се намираха въ пълнѣнъ безпорядкъ, благодарение на липсата на всѣкакви правила за отношенията на учителитѣ помежду имъ, на учителитѣ къмъ директора, на училищния инспекторъ къмъ учителитѣ, на ученицитѣ помежду имъ и т. н.

Правителството иска, щото учителитѣ да бждатъ негови политически органи и съобразно съ това, опредѣля отношението си къмъ учителството; въ нѣкои общини учителитѣ биватъ натоварени съ секретарь-бирническа длѣжностъ, черковнитѣ власти сѣщо гледатъ да използватъ учителя (да пѣе въ черквата, да защищава авторитета на свещеника и пр.). Сега се редятъ инструкции и правилници, издадени, найглавно, чрезъ прилежното участие на казания Д-ръ Константинъ Иречекъ. Всички тѣзи смѣшения, всички тѣзи неуредици бидоха премахнати и точнитѣ отношения между другитѣ власти и училищнитѣ бѣха напълно уредени, а особено обстоятелствено бѣха уредени отношенията на прѣмитѣ министерски органи, на окръжния училищенъ инспекторъ и директора на държавнитѣ заведения. Това биде опредѣлено съ най-голѣми подробности: колко и какви сведения да даватъ въ министерството, колко и какви ревизии да предприематъ въ окръга си и въ училищата си, на какво да обърнатъ внимание и т. н.

Особено е забележителна промѣната въ училищната система, която се извършва презъ това време въ България.

Още въ първитѣ времена на този периодъ Дриновата система на училищата се промѣнява. Остава пакъ първоначалното училище като обща основа на всички по-нататъшни училища, само че неговиятъ курсъ, съобразно исканията на новото време за по-голѣми знания, се увеличава отъ 3 на 4 години, за да могатъ, споредъ думитѣ на депутата Бръшляновъ, който пръвъ предложи това на Народното събрание, учебнитѣ предмети да бждатъ завършени така, че ученика да излѣзе въ живота си съ известни познания. Обаче промѣня се отношението между по-горнитѣ училища. Въ окупационния периодъ имаше два клона училища, въ които ученицитѣ отъ първоначалнитѣ училища можеха да постѣпятъ. Единия бѣше клонътъ на двукласнитѣ училища и четирикласнитѣ училища, които се считаха като продължение на първоначалнитѣ училища, и другиятъ — клонъ на реалнитѣ училища или на класическитѣ гимназии, въ които тѣй сжщо се постѣпваше следъ свършване на първоначалното училище. Обаче тѣзи клонове нѣмаха никаква връзка по между си. Ученицитѣ отъ двукласното или отъ четирикласното училище не можеха безпрепятствено да преминаватъ въ реалното или въ гимназията, даже нѣщо повече: диференцияцията между реалното и класическото училище започваше още отъ първия класъ, и детето трѣбваше да се реши да постѣпн въ едното или въ другото отъ тѣхъ още въ началото: отпосле не се предвиждаше никаква възможностъ за премѣстване и промѣняне на училището. Тази разностранностъ въ направлението на по-високото общо образование на страната, създадена отъ окупационното училищно управление въ България, биде замѣнена съ една едничка система, въ която се подвеждатъ всички по-високи общи образователни училища. Тя приема за обща образователна основа третокласното училище, въ което се постѣпва следъ свършване на четиригодишния курсъ на първоначалното училище и което замѣнява дотогавашнитѣ двукласни и четирикласни училища. Въ това трикласно училище, което служи за продължение на първоначалното училище, се приготвяватъ и ученицитѣ за постѣпване въ реалнитѣ или за класическитѣ училища. Тази обща основа на срѣдното образование, която едвамъ въ сегашно време се въвежда въ Германия и въ нѣкои други западноевропейски страни, е била

въведена въ България още презъ януарий 1880 година поради главния мотивъ, че ученицитѣ въ ранната си възраст, веднага следъ излизане отъ първоначалното училище, не могатъ още да опредѣлятъ, въ какво направление да продължатъ своето образование. Тогавашния депутатъ митрополитъ Милетий, като намира, че тѣзи трикласни училища ще могатъ да служатъ за обща образователна основа на тогавашнитѣ училища, се явява като горещъ защитникъ на системата, на която изтъква още и нѣкои други благоприятни страни; той казва: „кой не ще се съгласи, г. г., да види бждеция свещеникъ, класикъ и юристъ съвмѣстно да се приготвяватъ за практическия животъ на народа. Има царства, г-да, дето се мразятъ помежду си ученицитѣ отъ различни училища. Освенъ това виждаме едно нещастие за ученицитѣ, когато не сжществува една нормалность, едно съотношение нормално между относителнитѣ класове, било въ духовни, било въ свѣтски училища. Ние трѣбва да почнемъ да учимъ детето тѣй, щото съ това да го приготвимъ за способенъ човѣкъ въ свѣта. После, като се развиятъ способноститѣ му и когато видимъ на кжде клонятъ тѣлеснитѣ и душевни сили на ученика, тогава да си избере своето бждеще занятие“. Нѣкои депутати искатъ да се продължи курса на тази обща образователна основа на училищата. Такъвъ е напр. митрополитъ Симеонъ, който иска тя да бжде не три години, а отъ четири години. „Едно дете, казва той, което свърши на 13-годишна възраст, не зная, дали ще има това познание, не да стане реалистъ, класикъ или свещеникъ, но дали ще има познание, което му е потрѣбно, да стане занаятчия, търговецъ или общественъ деятель?“ Друга важна промѣна въ училищната система презъ тази епоха е появяването и на специални училища, именно: отварянето на едно земледѣлско училище въ Русчукъ, на едно търговско училище въ Свищовъ и на едно занаятчийско училище въ Княжево.

Резултатитѣ отъ кжсата, но твърде интензивна дейность по българското образование презъ тази епоха сж имали трайно влияние върху по-нататъшното развитие на българското училище. Ако и образователниятъ идеалъ, и образователното съдържание отъ този периодъ да бидоха промѣнени, но по-важнитѣ мѣроприятия въ тѣхната основа си останаха сжщитѣ въ продължение на редъ години още. Така

единството въ системата на общо образователно училище, което се създаде още отъ министъръ Гюзелевъ въ 1880 год., продължава да сѣществува и до сега. Курсътъ на първоначалното училище си остава сѣщиятъ, който се създаде тогава. Наредбитѣ за вътрешното уреждане на училищата съ малки промѣни си останаха въ сила и въ следния периодъ. Участието на министерството въ дѣлото на народното просвѣщение, а особено пѣкъ въ подържане на държавни училища и подпомагане на народни училища, което презъ този периодъ се доста усилва, продължава и до день днешень.

Влиянието на тази дейность върху обществото, така сѣщо, не бѣше малко. Особено влиянието на рационалистичния идеалъ, въ който се възпитаваха тогава хората, ако и да представляваше нѣкои неудобства за незакрепената още държава, но той много помогна за запазване на нейната самостоятелность, тѣй като правѣше хората неподатливи на централистичното влияние, чрезъ което често се прокарваха тенденции, имащи за обектъ независимостта на страната. Така сѣщо това поколѣние, надъхано съ реалистичень дѣхъ, можеше въ следнитѣ периоди много лесно да встѣпи съ народа въ по-близки морални връзки, съ помощта на които да упражнява повече влияние върху страната и да подеме сериозна борба за нейната самостоятелность.

VII

На 6 септемврий 1885 год. се спира за време мирното развитие на българското образование. Тогава избухна революцията за съеднението на южна и северна България, която причинява веднага разстройване почти на цѣлото учебно дѣло въ страната. Това разстройване става пълно особено отъ 2 ноемврий с. г., когато Сърбия обявява война на княжеството, за да иска компенсации за себе си. Даже и следъ свързането на миръ между Сърбия и България страната не се умирява, защото на 9 августъ следнята, 1886 год., избухна нова революция въ самото княжество, която се последва съ отказването на тогавашния князь Александъръ Батембергъ отъ престола и временното му замѣстване отъ едно регентство. Но голѣмото възбуждане на вътрешни и партизански страсти не утихва и тогава, когато презъ идната година се избира новъ князь, който на 2 августъ 1887 год. стѣпя на овдовѣлия

престолъ, защото неговото положение не се признава отъ сюзеренната държава Турция, нито пъкъ отъ другитѣ велики сили, и България остава, по този начинъ, въ една международна криза, която трае повече отъ 8 години. Следъ утихването на вжтрешнитѣ бури и поемането на властта отъ новоизбрания князь се започва образователна работа въ страната. При многото неблагоприятни условия, при които има да се извършва, като: недовѣрие на властта къмъ гражданитѣ, вънкашнитѣ интриги и т. н., презъ това време съществуватъ и нѣкои твърде благоприятни за развитието на образованието условия, най-главното отъ които е желанието на непризнатия още князь и на неговото правителство да се представи предъ другитѣ държави като носителъ на мирното развитие и на културата и съ това да заслужи своето признаване. Това желание на правителството се вижда още въ първото тронно слово, което новоизбрания князь държа на 15 декемврий 1887 год., въ което той говори за нареждане „на държавнитѣ ни работи“ и за „укрепяване довѣрието къмъ България на Н. Ц. В. Султана“ и „великитѣ сили“. Презъ следната година се полагатъ тържествено основитѣ за построяване линията Ямболъ—Бургазъ и въ тронното слово отъ 15 ноември 1888 год. се говори, че тази линия ще даде възможность на чужденцитѣ по-близо да се запознаятъ съ нашия народъ и да оценятъ справедливо неговия миролюбивъ и трудолюбивъ характеръ, и неговитѣ жертви и старания, които той полага, както за моралния си и мораленъ прогресъ, така и за запазване на своята свобода и независимостъ. Най-после въ тронното слово отъ 15 декемврий 1889 г. се казва, че „българския народъ е не само спечелилъ симпатиитѣ на образования свѣтъ, но е предизвикалъ и похвала отъ устата на едни отъ най-добритѣ и доблестни монарси, а, така също, и на единъ отъ най-много знаменититѣ мъже“. Тѣзи думи предизвикватъ народнитѣ представители въ своя отговоръ да изкажатъ твърдата вѣра, че „най-после“, следъ доказателствата на благоразумие и пожертвувателность, която България и нейния народъ сж показали до сега въ извършеното народно дѣло, тя ще получи нуждната международна санкция, която толкова заслужава. Този стремежъ за вънкашно прославяне страната чрезъ вжтрешни културни и образователни предназначения се забелѣзва не само у новоизбрания

князь, но, така сжщо, и у неговитѣ държавни мжже. Така, въ една речъ на тогавашния министър-президентъ Стамболовъ, която той държи по случай откриването на Висшето Училище въ страната, се срѣщатъ забележителнитѣ думи: „и колкото даваме възможность на народа да се учи, можемъ да се надѣваме, толкова повече, че тоя народъ ще знае по-добре своитѣ интереси ...“ Първиятъ министър на България иска да изкаже съ тия думи, че образованиятъ народъ нѣма толкова лесно да се подава на вѣнкашнитѣ влияния, които сж отправени противъ неговата свобода, па и самитѣ народни представители и тѣ идатъ съ дѣло да докажатъ своето желание да се грижатъ за напредъка на българското образование. Така, при разискване на бюджета за 1892 год. въ заседанието на 9 декемврий 1891 год. министра на просвѣщението Живковъ заявява, че се е съгласилъ въ Министерския съветъ да се намали предвидената въ бюджетопроекта сума за направа на общински училищни здания отъ 800 хиляди лева на 500 хиляди лева и моли на два пжти Народното Събрание да се съгласи тази сума да бжде намалена тѣй, но Народното Събрание не се съгласява и остава пакъ сумата 800 хиляди лева за направа на общински училищни здания.

Образователниятъ идеалъ, който се преследва презъ тази епоха, не е вече чисто теоретическия наученъ идеалъ, какъвто бѣше презъ миналата епоха, но единъ практически идеалъ. Той не се движи само въ областта на науката и на мисълта, но въ областта на действителността и на грубия животъ. Той е пакъ рационалистиченъ, както бѣше и презъ миналата епоха, но този рационализъмъ не е само спекулативенъ, но практически. Той е насоченъ къмъ пресъздаване на действителността, на историята, съобразно съ разбиранията на разума. Ученитѣ енциклопедисти, които въ миналия периодъ стоеха на чело на нашето културно-просвѣтно движение, сега съвършено замълчаватъ и биватъ отстранени, а се търсятъ такива, които не притежаватъ голѣми познания, но иматъ здравъ разумъ и силна воля, за да прокаратъ този свой разумъ въ действителность. Такива сж всичкитѣ мжже, които сега стоятъ на чело на управлението и на общественитѣ движеения, като се започне отъ министър-председателя Ст. Стамболовъ, отъ министра на Народното

просвъщение Живковъ, отъ Димитръ Петковъ, отъ главния публицистъ Захарий Стояновъ и се свърши съ последнитѣ представители на движението въ провинциалнитѣ градчета и села. Всички тѣ не искатъ да знаятъ много нѣща, но искатъ да прокаратъ на дѣло това, което тѣ схващатъ, че е истинско. Тѣзи хора се считатъ като творци на историята, която не признава никаква по-висока санкция отъ себе си. Така, въ първото Народно Събрание, което се свиква следъ съединението, тогавашниятъ князь Александъръ известява на народнитѣ представители, че „много-очакваното и искрено-желаемото съединение е станало, въ доказателство, на което служи днесъ това, че едно общо българско Народно събрание ще разглежда дѣлата и въпроситѣ, относящи се до съединеното отечество и, че е настанало една нова ера въ нашата история, въ която Българската държава се тури на видно и почетно мѣсто между съседнитѣ ней държави на Балканския полуостровъ“. Опозицията излиза съ едно желание да се свика Великото Народно Събрание, което да потвърди станалото съединение. На това заявление председателя на Камарата Ст. Стамболовъ заявява: „Азъ мисля, че нѣма нужда да се потвърждава отъ никое Народно събрание това, което е направила историята“. Че времето на учѣнитѣ и теоретически разсждения е престанало, се вижда още отъ следния фактъ по казаното тронно слово. Опозицията напечатва чрезъ вестницитѣ единъ контра-отговоръ, въ който изказва разни свои съображения по положението и по станалото. Председателятъ на Събранието се опълчва противъ подписавшия казания проектъ, Д-ръ Черневъ, съ думитѣ: „ще дойде день, когато неговитѣ избиратели ще поискатъ отчетъ за неговитѣ думи, които той е отговорилъ тукъ“. Обяснимо е, при това настроение, и много голѣмото влияние, което добиватъ въ страната рускитѣ учени емигранти, повикани за професори въ новоотвореното висше училище въ София: Михаилъ Драгомановъ и П. Милуковъ.

Този рационалистически практически идеалъ, обаче, се развива не въ всички области въ живота, а само въ една, именно — политическата. Той е насоченъ само къмъ такива дѣла, които иматъ за задача да пазятъ самостоятелността на страната отъ външни покушения, главно отъ страна на руситѣ. Нѣщо повече, той не се отнася и до

всички сфери на политическия животъ. Той, напр., съвсемъ не знае за политико-економическия въпросъ, въ който безъ всѣкаква грижа и двоумение оплита страната. Той има предъ видъ само чисто държавната политическа областъ на действие, или, ако искате, повече държавно-династическата областъ на действителността, като счита, че най-голѣмо покушение противъ страната може да се извърши чрезъ покушение срещу нейния държавенъ глава. Всичко въ страната се насочва съобразно съ този образователенъ идеалъ. Всички видове дейность трѣбва да се концентриратъ къмъ това — да се осуетятъ всичкитѣ стремежи къмъ отстранение отъ престола на новоизбрания князь и за затвърдяване на новото положение.

Съобразно съ този образователенъ идеалъ става и промѣна въ образователното съдържание на училищата. Енциклопедическиятъ характеръ на това съдържание вече е не навремененъ и той изчезва. Изработва се нова програма, въ която учебнитѣ съдържания по естественитѣ науки и по математиката значително се намаляватъ, а биватъ въведени учебни съдържания повече отъ хуманитарнитѣ науки. Въ програмата на народнитѣ училища се вмѣстватъ даже елементи отъ народния езикъ, отъ всеобща история и отъ география и пр. Въ тѣхъ се въвежда и изучаването на нравоучението, а въ горнитѣ класове на гимназията изучаването на етиката, като учебна дисциплина, най-пригодна за ръководене на практическата дейность на възпитаницитѣ.

Методитѣ на обучението презъ този периодъ сжщо се промѣняватъ. Тѣмъ е отнета тази свобода на развитие, каквато имаха презъ миналия периодъ. Сега тѣ сж ръководени отъ централна власть, която ги предписва и контролира. Не е достатъчно учителятъ да преподава само ясно и вразумително на ученицитѣ, но той трѣбва да преподава и по опредѣленъ начинъ, съ опредѣлена цель. Централната власть е неуморима въ изнамѣрване и предписване на разни начини за ръководене на преподаването и за контролиране на това преподаване. Тѣй сжщо презъ този периодъ се въвежда голѣма строгость въ избора на учебницитѣ, по които трѣбва да се ръководи преподаването. Този контролъ се ръководи пакъ отъ централната власть.

Но най-голѣмата промѣна въ този периодъ става съ управлението на училищата. То преминава изцѣло въ ръцетѣ

на централната власт. Отъ децентралистично, управлението на българскитѣ училища бързо преминава въ противното направление. Това движение за централизиране на училищната власт въ ржцетѣ на министерството на Народното просвѣщение се започва още веднага следъ Съединението, когато инакъ мекиятъ министъръ Каролевъ се явява съ строги предписания къмъ учителитѣ и къмъ инспектори, къмъ които изказва голѣмото си недоволство за простия резултатъ отъ образованието и за начинитѣ, по които то се извършва. Тѣзи отношения идатъ да предскажатъ, че министерството, недоволно отъ резултатитѣ на образованието, водено по досегашнитѣ начини, ще се погрижи само да вземе въ ржцетѣ си ржководството на това образование. Проявява това още повече и следния министъръ на просвѣщението Тодоръ Иванчевъ, който въ туй отношение се отличава не само съ думитѣ на укоръ и изобличения, но, така сжщо, и съ дѣла, които вече показватъ, че централната властъ започва самоволно да разполага съ сждбинитѣ на образованието въ страната. Така, той съ единъ докладъ до 4-то Обикновено Народно Събрание, V извънредна сесия, заседание 4.1X.1886 стр. 25 предлага да се закрие Петропавловската духовна семинария съ мотиви като следнитѣ: „надеждитѣ, които сж възлагани на това заведение, останали суетни и, вмѣсто да се възпитатъ за свещеници, както се е предполагало, за жалость, захванали да излизатъ ученици съ съвършено противно направление.“ Въ този докладъ той говори още за „деморализацията на ученицитѣ, за непрестаннитѣ скандали, за немарливостъта въ дисциплината, за упадъка на учителството, изобщо.“ Най-последно, той спомена, че свършилитѣ това училище вмѣсто да се посветятъ на духовни звания, служатъ само за уголѣмение числото на полуобразования пролетариятъ: за учителски и чиновнически мѣста. Сжщо така се държи министърътъ и въ своя докладъ до Народното Събрание, въ който той иска да се преобърнатъ реалнитѣ гимназии въ Ломъ, Варна, Сливенъ въ петокласни училища и да останатъ въ цѣлата страна само две пълни гимназии. „До сега се е мислило, казва той, че се прави твърде голѣма услуга, като се отварятъ въ отечеството ни много държавни и общински гимназии“. Министърътъ твърди, че такива гимназии, зле наредени съ учители, повечето

чужденци, сж служили въ нѣкои отношения повече за заблуждение, отколкото за просвѣтяване на младежитѣ. Въ тѣхъ се е давало едно неправилно, несистематично развитие на младитѣ, които, споредъ това, получаватъ криво направление и започватъ да ставатъ вредителни.

За петокласнитѣ училища ще се даде завършена програма; при тѣхъ може да има специални класове по индустрия и занаяти. Виждаме отъ него строги предписания до директори и учители да бждатъ акуратни и тактични въ обноснитѣ си съ ученицитѣ, напр. укора на директора на търговското училище въ Свищовъ (отъ 24/XI 86), строги приемни испити за постѣпване въ I класъ (отъ 5.V 1887). Строга редовностъ на ученицитѣ: съобщение на родителитѣ имъ за закъснение и изключване за 20 отсъствия (15.XII 1886). Има и предписания за чистота (22.XII 1886).

Но самото централизиране на училищното управление въ България се извършва обаче презъ времето на министра на просвѣщението Георги Живковъ, който стоя на чело на това управление почти 6 години. Още въ 1887 год. той внася въ първата редовна сесия на V-о Обикновено Народно Събрание презъ 1887 год. единъ законъ за стипендиитѣ и временнитѣ помощи, цельта на който е да въведе по-голъма контрола на държавата върху раздаването на стипендиитѣ. Споредъ този контролъ изборътъ на кандидатитѣ за стипендии се намира напълно въ рѣцетѣ на властѣта. Свидетелствата за бѣдностъ ще се провѣрватъ отъ държавнитѣ административни чиновници, околийски началници и окръжни управители. Кандидатитѣ за стипендии ще се предлагатъ пакъ отъ държавни чиновници, учители или пъкъ комисари, назначени отъ министра на Народното просвѣщение, безъ обаче последниятъ да приема винаги предложенитѣ кандидати. Той задържа за себе си свободата да отхвърля всѣко неприятно нему лице и да тури на мѣстото му друго. Съ закона за пенсиитѣ на учителитѣ отъ 1888 год. той сполучва да прокара по-голъма подчиненостъ на учителитѣ подъ държавата: за да получи право на пенсия, учителътъ трѣбва да служи опредѣлено число години, а, за да могатъ да постигнатъ това, учителитѣ трѣбва да бждатъ подчинени на министра, който пъкъ може да ги уволнява преди срока, опредѣленъ за получаване на пенсия и да ги лиши отъ това имъ право. Презъ 1888 год. се

открива Висше Училище въ София. Всичката власт върху това училище е оставена въ рѣцетѣ на министра на Народното просвѣщение. Не само правото за назначение, уволнение и повишение на професоритѣ, но, така сѣщо, и правото за изработване на програмата на лекциитѣ и продължение на курсовѣтѣ, както и правото за изработване на вътрешни правилници на учебното висше заведение. Чрезъ издадения презъ 1889 год. законъ за издирване на старини и за подпомагане на научни и книжовни предприятия, министерството пъкъ си присвоява властта да постави подъ свой контролъ не само издирването на народнитѣ старини, но, така сѣщо, и всички книжовни предприятия въ страната, като ги насърчава материялно, възъ основа на рецензии, представени отъ избрани отъ самото него лица. Даже искането на опозицията, щото рецензиитѣ, възъ основа на които става награждаването на литературни предприятия, да се печататъ, не бива прието отъ министра на просвѣщението.

Презъ 1889 год. се извършва тази централизация и по отношение на окръжната училищна инспекция, която до тогава, както видѣхме, се намираше въ рѣцетѣ на инспектори, избрани отъ самитѣ училищни настоятелства. Съ едно предложение внесено отъ единъ правителственъ народенъ представителъ, сега се иска тази инспекция да премине всецѣло въ рѣцетѣ на правителството, което само да назначава инспекторитѣ. Главниятъ мотивъ на предложението е неспособността на народа да избира достойни инспектори. Забележителното въ случая е, че самиятъ този народенъ представителъ, преди 4 години, е билъ най-силниятъ привърженикъ на предложението за изборъ на окръжна училищна инспекция и даже за изборностъ и на другитѣ държавни чиновници. Своето окончателно оформюване тази централизация на училищното управление у насъ добива чрезъ закона за Народното просвещение отъ 1891 год., който разпространява властта на Министерството на Народното просвѣщение върху управлението и надзора на всички учебни заведения, които способствуватъ за умственото и нравствено развитие на народа. Съ този законъ властта на министерството на Народното просвѣщение се разпространява и върху частнитѣ (инороднитѣ) училища, които бѣха подържани отъ религиозни общини, и които до тогава се намираха съвършено свободни. Чл. 10 отъ казания

законъ именно изисква, щото децата на българскитѣ поданици, които се учатъ въ такива училища, да получаватъ първоначалното си образование на български езикъ, а не, както до тогава, на чужди езици, споредъ народността на която принадлежатъ. Този въпросъ повдига голѣма препирня въ Народното събрание и става причина да се тури преграда на централистическитѣ стремежи на министерството на Народното просвѣщение. То иска, по всѣки начинъ, да вземе подъ свой контролъ и тѣзи училища, на което голѣма частъ отъ народнитѣ представители се съпротивяватъ. Важно е да се чуятъ мотивитѣ, по които се ръководятъ едната и другата страна въ дадения случай. Докладчика на законопроекта иска прокарването на националния езикъ и въ частнитѣ вѣроизповѣдни училища по 3 съображения: 1) всички поданици български ще получаватъ по този начинъ еднакви права за служба и други привилегии въ държавата; 2) чувствата и мислитѣ, отъ които се е въодушевлявала известна частъ отъ меншенството, отъ общината, ще престанатъ въ бѣдеще и антагонизмътъ, който се крепи въ тѣзи училища и който възбужда тѣхнитѣ възпитаници да се привързватъ не къмъ българското си отечество, въ което живѣятъ, но къмъ отечеството на своята народностъ, като отиватъ да служатъ тамъ военната си повиностъ, ще престане, и най-после 3) че министерството на Народното просвѣщение нѣма достатѣчни средства, за да държи и специални ревизори за тѣзи училища. Самиятъ министръ на просвѣщението изяснява по следния начинъ своитѣ мисли: „всички преждеговоривши мислятъ, казва той, че съ този членъ се преследва асимилацията на чуждитѣ народности у насъ, но това не е вѣрно. Моята интимна мисль не е била такава. Едничкото и найважното нѣщо, което бихме гонили съ внисането на този членъ, е това, че като стане задължително ученето на български за децата на всички български поданици, ще се даде възможностъ и на меншенствата, които сж отъ инородно потекло и отъ иновѣрно изповѣдание, да изучатъ и да усвоятъ българския езикъ така, както и всички българи. Тогава тѣ ще могатъ да отидатъ по-напредъ, и меншенствата ще ни дадатъ български граждани и ще бѣдатъ честити да се ползватъ отъ всички граждански и политически права, които имъ дава конституцията. Пада преградата, която ги спираше

да вървят по-нататък. Отвориха имъ се вратитѣ на трикласнитѣ народни, на среднитѣ и специални училища. Отварятъ имъ се вратитѣ на общинскитѣ и държавни служби, когато възмъжеятъ. Съ една речъ поставятъ се на еднаква нога съ болшинството“... Той посочва за примеръ Белгия, дето въ Брюкселъ половина отъ населението е фламандско, а се учи на френски езикъ и свършва съ думитѣ: „именно съ тоя членъ ще се помогне на всички български граждани, за поставянето имъ на еднакво равнище въ всѣко отношение“. Сжщо и други народни представители държатъ енергически за приемането на казания членъ. „И на насъ бѣше мжчно едно време, говори народния представителъ К. Диновъ, въ нашата земя да ни преподаватъ алфа вита (α , β), но научихме го“... „ние не виждаме ли, какво става въ Добруджа ... сега гръцкия народъ се бори противъ българщината въ Македония... Ако въ една гръцка камара нѣкой би станалъ да говори, за да се отвори въ Гърция българско училище, азъ ви увѣрявамъ че на часа ще го подложатъ на докторски консултъ... нашитѣ меншенства знаятъ български езикъ и нѣма да имъ бжде мжчно, ако получатъ първоначалното си образование на него“... Народния представителъ Д. Кознички: „...Защо не ни упоменатъ една държава, дето има такъвъ законъ (за право на меншенствата), защо не ни кажатъ, че го има въ Сърбия, Ромъния, Елада, Франция, а казватъ, че въ България трѣбвало да е изключение, трѣбвало да сме великодушни“. Но, независимо отъ тѣзи мотиви, други народни представители държатъ здраво за правото на меншенствата да получатъ образование на своя националенъ езикъ. „Колко е зле“ говорилъ народния представителъ Иванъ Михайловъ, дето въ Бесарабия сж наложили на всички руския езикъ. „Ние ще се покажемъ по-великодушни. Въ турско време и ние имахме свои училища. Съ това още повече ще привържемъ разнитѣ народности. Това си мнение, завършва говорившия, казвамъ въ полза на величието и честъта на нашата народност“. А стария дѣецъ и учителъ Никола Михайловски се произнася така: „въ нѣкои държави има народности, които се притѣсняватъ и които отъ това притѣсняване изчезватъ почти насилствено, въ нѣкои наши съседни страни наши едноплемени славяни се притѣсняватъ още отъ началното училище. Убеждението се насилва, и въ нашитѣ вестници

това го осждаме... Матерният езикъ, той е като една религия. Ако можемъ да спремъ нѣкого да изповѣдва една или друга религия насилствено, то можемъ да му кажемъ: ти трѣбва да не учишъ матерния си езикъ... Всѣки човѣкъ е свободенъ да възпитава децата си на който ще езикъ... законътъ иска грамотность, гражданинътъ на който ще езикъ да знае да чете и да пише...

За турцитѣ се прави изключение. Защо за едни тѣй, а за други инакъ?“

„Азъ считамъ за честита онази страна, говори народния представителъ Башевъ, въ която се уважаватъ въ най-висока степенъ правата на всички граждани, безъ да се гледа народността и вѣроизповѣданието. Това сж, менъ се чини, началата на сегашния вѣкъ. Щомъ въ чл. 10 се допуска отваряне на частни училища на чуждъ езикъ, щомъ се допуска задължителното обучение да се продължава въ тѣхъ или дома и родителитѣ не се задължаватъ да прашатъ децата си, вмѣсто въ първоначалното, въ частното училище... защо да не се допуска и обучението въ тѣзи училища да става на матерния езикъ на децата? Колко ще е трудно, казва той, за едно дете, ако е еврейче, ерменче, или отъ друга народность, отъ 5 години да го мжчишъ да изучва ония първоначални нѣща на единъ другъ езикъ, който не разбира. По закона на претопяването на националнитѣ меншенства, и безъ да иска сами се претопяватъ. Отъ интересъ после тѣ сами ще изучаватъ български езикъ“. И въпреки тѣзи мотиви Народното събрание приема ограничителната тенденция на министра на просвѣщението Живковъ и закиньтъ бива утвърденъ, обаче отпосле държавниятъ глава не се съгласява за неговото приложение и по този начинъ се предизвика оставката на министра и се спира за по-нататкъ централистичното движение въ българското образование.

Особено по отношение на окръжната училищна инспекция централната властъ се налага и върху народнитѣ училища въ страната. Споредъ закона отъ 1891 год. назначението не само на учителитѣ въ държавнитѣ, но така сжщо и на учителитѣ въ селскитѣ и въ градскитѣ общини минава направо въ рѣцетѣ на министра на просвѣщението. Сжщото е и съ подготовката на учителитѣ. Народнитѣ учители се подготвятъ въ развититѣ вече трикласни педагогически

училища. Учителитѣ за държавнитѣ училища се подготвятъ въ новооткритото Висше училище, подѣ надзора и контрола на министра на просвѣщението. Достатъчната подготовка се констатира чрезъ единъ окончателенъ изпитъ при свършването и чрезъ едногодишно или временно назначение на служба, а окончателното назначение на учителитѣ въ срѣднитѣ училища става чрезъ единъ държавенъ изпитъ, който тѣ правятъ следъ това. Така сжщо повишението на учителитѣ е напълно въ рѣцетѣ на министерството на Народното просвѣщение, сжщо и напредването имъ въ други длѣжности: главни учители, директори и пр. Училищнитѣ настоятелства оставатъ почти въ сжщия си съставъ, само се поставятъ въ по-друга, по-голѣма зависимостъ отъ централната властъ. Окрѣжната училищна властъ, представена дотогава отъ окрѣжнитѣ съвети, и тя се поставя подѣ по-голѣма зависимостъ отъ министерството на Народното просвѣщение чрезъ това, като главнитѣ участници на този съветъ сж били или непосредствени чиновници по просвѣщението или други държавни чиновници, които се намиратъ въ зависимостъ отъ властѣта.

Голѣма промѣна става въ материалното положение на народнитѣ учители. Тѣ се разпредѣлятъ на разреди. На всѣки единъ разрядъ се опредѣля минималната заплата, като се дава право на общинитѣ да даватъ добавъчно възнаграждение, които желаятъ, и като се задѣлжава министерството на Народното просвѣщение да плаща, отъ училищния налогъ, който се изземва (събира) чрезъ държавни и финансови органи, частъ ($\frac{2}{3}$) отъ заплатата на народнитѣ учители и половината отъ заплатата на класнитѣ и общински учители. Съ това се осигурява плащането поне на една частъ отъ заплатата на учителския персоналъ и положението на учителитѣ до нѣкъде се урегулира. Това е едничкото обезщетение, което народнитѣ и общински учители получаватъ срещу пълното имъ подчинение подѣ властѣта на министерството на просвѣщението. Друга една промѣна, която става въ положението на народнитѣ учители, е и тѣхното назначение на постоянна длѣжностъ. До тогава училищнитѣ настоятелства обикновено назначаватъ учителитѣ съ едногодишенъ срокъ. Въ края на всѣка учебна година учителѣтъ се считаше за свършено освободенъ отъ длѣжностъ въ общината, дето

е билъ до тогава, и трѣбваше на ново да си търси мѣсто или въ сжщата община или другаде. Това бѣше една голѣма несгода за учителитѣ, понеже, по този начинъ, тѣ се лишаваха отъ спокойствие за работа и почивка презъ цѣлата ваканция. Сега съ правото, което законътъ самъ даваше, да бждатъ назначавани въ сжщата община единъ пжтъ за всѣкога, тѣ се избавяха отъ това голѣмо неудобство. Сжщо и съ построяването на училищни сгради се извърши твърде много. Благодарение на голѣмата сума, която се предвиждаше за тази цель, не само държавни заведения получиха свои великолѣпни сгради, но и много класни и народни училища въ селата и въ градоветѣ.

Училищната система презъ този периодъ претърпѣ сравнително малки промѣни. Въ закона се предвиждаха училища за предучилищната възраст, така нареченитѣ детски училища за деца отъ 3 до 6 години. Но понеже нѣмаше никаква задължителностъ за тѣхъ, тѣ и не можаха да се развиятъ. Предвидѣ се, така сжщо, и разширение курса на първоначалното учение отъ 4 на 6 години, което обаче пакъ не можа да бжде реализирано по липса на предварителни условия за това. Най-важната промѣна въ училищната система е, може би, преминаването на всички дотогавашния специални училища въ ржцетѣ на министерството на народното просвѣщение. Едно по друго бидоха извадени отъ респективнитѣ министерства и предадени на министерството на просвѣщението, както търговското училище въ Свищовъ, така сжщо и земледѣлскитѣ въ Русе и въ Садово и занаятчийското училище въ Княжево. Всички тѣзи училища министерството на просвѣщението започва да развива въ единъ особенъ видъ училища, които да преследватъ не само специалнитѣ професионални науки, но сжщо и общеобразователни цели. Покрай специалнитѣ предмети то въведе въ тѣхъ и общеобразователни предмети съ цель да даде на ученицитѣ и нуждното общо образование, а пжкъ, въ нѣкои отъ тѣхъ, и педагогическо съ цель тѣхнитѣ възпитаници да могатъ да станатъ учители въ селскитѣ и въ градскитѣ училища, дето, покрай общото образование, което ще дадатъ на ученицитѣ, да работятъ и за разпространението на нѣкои професионални познания и сръчности. Съ сжщата цель ние виждаме министерството на просвѣщението

презъ този периодъ да открива и различни педагогически гимназии; така, преобръщатъ се съ законъ, на такива педагогически гимназии, държавнитѣ девически класни училища въ Сливенъ, Варна, а въ Ломъ, става на 3-класно педагогическо училище, които бившия министръ на просвѣщението Тодоръ Иванчевъ мислѣше да преобразува въ професионални училища, но не успѣ въ това. Съ тѣзи педагогически гимназии трѣбваше пакъ да се преследва двойна целъ: даване общо образование на ученицитѣ и подготвянето имъ за учители. Изобщо, двойствеността на целитѣ въ професионалнитѣ училища е главно отличие въ училищната система презъ тази епоха.

Резултатитѣ отъ тази трескава и пълна съ крайности дейность по образованието презъ тази епоха бѣха твърде голѣми. Страната се снабди съ една по-съвършена училищна система, на която, като корона, стоеше едно новоосновано Висше училище, което снабди бързо сръднитѣ училища съ подготвенъ персоналъ, създаде се учителско съсловие: учители специалисти. Тѣ сами започватъ да се грижатъ за училищата — чрезъ педагогическа преса, учителски организации и пр. Следъ като се въведоха толкова цензове и изпити за получаване право на учителствуване, ставаше вече невъзможно да се използва учителството като единъ времененъ занаятъ. То ставаше като една постоянна професия. Така сѣщо и грижитѣ за здания подобриха значително материалната обстановка на училищата ни. Изобщо, може да се каже, въ вънкашно отношение се получи твърде значителенъ резултатъ. Споредъ свидетелствата на единъ отъ тогавашнитѣ важни дейци по просвѣщението, именно тогавашния началникъ, а по-после и главенъ инспекторъ въ министерството на просвѣщението, Д-ръ Иванъ Д. Шишмановъ, това е било и главната целъ на тогавашното правителство Той казва (XIII О. Н. С. II Р. С. Зас. 4/XII 1912 стр. 45): „откогато България заживѣ свободенъ политически животъ, ние гледаме много повече да блеснемъ предъ вънкашния свѣтъ съ признаци на една по-висока културность, да покажемъ, че не сме диваци и неодѣлани хора, че имаме, напротивъ, и ние всичко, което отличава единъ цивилизованъ народъ, и, ето защо, се стараемъ на първо мѣсто да създадемъ такива факти, които биятъ на очи и които предъ

вънкашния свѣтъ правятъ повече впечатление. Азъ бихъ нарекъль въобще цѣлия тоя периодъ отъ нашето развитие пресилено патриотически.“

Колкото се отнася до влиянието на тази образователна дейность върху обществото и върху по-нататъшния ходъ на нашето образование, то не може да се каже, че е благотворно. То създава, наистина, хора, които да умѣятъ да се борятъ за запазване суверенитета на държавата отъ вънкашни посегателства и съ това спомагатъ да се разреши, единъ пжтъ за всѣкога въ България, въпросътъ за династическия кризи, но, отъ дру а страна, такъвъ единъ опитъ за урегулиране, посрѣдствомъ държавата, и най-тънкитѣ пружини на народната просвѣта, не можеше да не окаже и пакостно влияние. Едно отъ тѣзи бѣше и влиянието, което тѣ упражниха и върху самото учителство — главния двигателъ на просвѣщението въ страната. Наистина законътъ стабилизира положението на учителитѣ и гарантира известна редовность въ изплащането на тѣхнитѣ заплати, но съ поставяне на твърде високи цензове и твърде строги изпити, каквито не се изискватъ въ никое държавно или общинско учреждение, той поставя народния учителъ въ едно твърде незавидно положение. Изравниха образованието по цензъ съ най-високитѣ държавни чиновници, — а по материалното си възнаграждение учителътъ се виждаше пониженъ до положението на разсилень, стражаръ и фабриченъ работникъ. Това правѣше да се започне едно бързо дезертиране на учителя отъ училището, което минаваше все повече и повече въ ржцетѣ на женитѣ, на които заплатата бѣше още по-малка отъ тази на мъжетѣ, а отъ друга страна правѣше, щото учителътъ, пониженъ въ материалното си положение до пролетарията, да влиза въ работнически организации и да вниса тѣхнитѣ тенденции въ училището, да пренебрегва неговитѣ интереси, да започнатъ да се борятъ заедно учители и работници за извоюване на по-добро материално положение, и да гледатъ да спечелятъ училището за своята кауза. По такъвъ начинъ обезправениятъ учителъ е станаль рана въ училищния организъмъ, отъ която за дълги години нашето училище не ще може да се излѣкува.

Въ всички други ведомства сж напредвали по-бързо, а учителството е тласкано въ безизходно материално и правово

положение. *И. Хаджиевъ*, бившъ учителъ, който следъ 22-годишно учителствуване напусналъ учителството и станалъ депутатъ, прави сравнение съ другитѣ чиновници, като казва, „помня, едно време, бѣхме съученици съ единъ другаръ въ II класъ; азъ свършихъ училището, той остана съ II класъ; азъ се заловихъ съ даскалѣка и следъ 22 години достигнахъ до 128 л. и нѣколко стотинки. Приятельтъ ми се залови за друга работа по финансовата частъ и днесъ той, съ своя II класъ, получава въ богоспасаемата София 400 франкчета месечно“ ...

— „Спомнямъ си, какъ единъ старши стражаръ се смѣше въ село съ даскалитѣ. Той, свършилъ само I класъ или IV отдѣление, получава 120 л., а тѣ съ завършено сръдно образование 70—80 лева месечно. „Питамъ се азъ и искамъ да си обясня: тѣзи хора служатъ въ България, ами другитѣ не служатъ ли въ нея?“

„ ... Напустналъ е V класъ, защото е пропадналъ — отива въ Впенното училище, излиза следъ 2 години и получава 300 л. месечно.“ „Снощи ми казва единъ отъ г. г. представителитѣ, че даже царьтъ се билъ загрижилъ за учителскитѣ заплати: „Вижте, направете нѣщо за тия нещастници, казалъ той; срамота е да получаватъ по 60—70 лева — ужъ културна страна сме.“ (XIV О. Н. С. I Р. С. зас. 17/X—1908 год. I кн. стр. 54).

Предвиденитѣ заплати може би сж били достатѣчни за дотогавашнитѣ непбразовани учители, но не и за свършилитѣ висшитѣ и сръдни училища и изкаралитѣ стажъ и държавенъ изпитъ. Презъ този периодъ народътъ се е привикналъ да чака всичко за училището отъ правителството. Държавата не е давала свои пари, тя давала даже по-малко отъ това, което дава училищния *налогъ*, който тя е земала.

VIII

Следъ 1894 г. България излиза отъ своето неурегулирано положение. Новоизбрания князь е утвърденъ отъ великитѣ сили. Съ това се захваща единъ новъ периодъ въ развитие на нашето образование. Страната престава да обръща изключително внимание на вънкашнитѣ работи, а се предава на своето вжтрешно развитие — това се отбелѣзва още въ първото тронно слово, държано още въ началото на този периодъ, на 15 ноемврий 1894 год., дето се

казва, че изключителната наша задача е да осветимъ тържествено за нашето отечество една нова епоха на вътрешно нравствено и материално възраждане, една епоха на свободолюбивъ напредъкъ, на процъвтвяване на народното благосъстояние, на народни чувства, на независимостъ, трудолюбие, редъ, законностъ и на развитие на всички ония добродетели, безъ които не може да съществува единъ свободолюбивъ и напредничавъ народъ. Даже се предлага, въ началото на този периодъ, презъ своята политическа дейностъ българитѣ да престанатъ да говорятъ за вънкашна политика и вънкашенъ напредъкъ, а да се съсредоточатъ, да правятъ всичко за вътрешно уреждане и напредъкъ, който се свежда въ два пункта:

- 1) Економическо подобрене.
- 2) Гражданско (политическо) подобрене.

Същото срѣщаме и въ отговора на тронното слово; дебатитѣ по тѣзи два акта въ Народното събрание се придържатъ само о едно изложение на вънкашната политика отъ страна на министър-председателя Стоиловъ, който заявява, че „тази политика е частъ отъ нашитѣ обществени и политически вътрешни работи на страната“. Това е едно твърде благоприятно условие за развитието на българското образование, което настана тогава. По-голѣмата частъ отъ вниманието и енергията на правителството сж отправени къмъ училищата и се търси не само тѣхното вънкашно развитие, но и тѣхното всестранно подобрене. Гледа се не само да се подобрятъ тѣ въ това отношение, чрезъ което могатъ да блеснатъ предъ чужденцитѣ, но да се подобрятъ така, щото да задоволятъ напълно образователнитѣ нужди на обществото.

Покрай тѣзи благоприятни условия, обаче, въ този периодъ българското образование има да се бори и съ много неблагоприятни, които го спъватъ въ развитието му. Едно отъ тѣхъ е бързото и неимовѣрно развитие на политическитѣ партии и страсти въ страната, които, стоели до сега заглѣхнали подъ натиска на вънкашното неурегулирано положение, сега веднага избухватъ съ всичката своя сила и заплашватъ да разрушатъ отъ основитѣ си едвамъ що уредената държава. Така политическитѣ партии отъ 2 преди този периодъ веднага нарастватъ на повече отъ 10. Неблагоприятното влияние на това върху образованието се разбира много лесно, като си представимъ, че е било твърде мъчно за всѣка

една отъ тѣзи партии да намѣри измежду своитѣ хора достойни ръководители на образованието, които вещо да го насочватъ и, че е било много мъчно за всѣка една отъ тѣзи партии да се подчини на истинскитѣ нужди на обществото, а не на своитѣ партизански домогвания. Друго едно неблагоприятно условие за нашето образование презъ тази епоха е подпадането на страната подъ остри финансови и икономически кризи, каквито тя не познаваше въ никой отъ по-първитѣ периоди на своя свободенъ животъ. Още отъ падането на миналия режимъ се оказа, че страната е живѣла въ единъ неуравновесенъ бюджетъ, който се свършвалъ постоянно съ голѣмъ дефицитъ, покриванъ съ държавни дългове, сключени за държавни цели. Скоро следъ това и нѣколко неплодородни години се отразяватъ твърде вредително върху стопанството на изключително земледѣлческа България. Презъ това време на финансова и икономическа кризи, не ще съмнение, обикновено се търси икономия отъ образованието. Чрезъ затваряне на учебни заведения, обикновено, политикитѣ търсятъ да поправятъ своя бюджетъ. Но въпреки това, и въ този периодъ на своето развитие, българското образование проявява една жива дейность, която се отразява твърде плодотворно върху неговото развитие.

Образователниятъ идеалъ, който изпъква презъ този периодъ, е напълно съответенъ на стремежитѣ на епохата — да се създаде единъ свободенъ, неограничаванъ въ нищо гражданинъ, който да се грижи за своето всестранно развитие. Първоначалчо за такъвъ идеалъ се изтъкваше белгийския гражданинъ. Даже самиятъ министъръ-председателъ Стоиловъ бѣше заявилъ въ Народното събрание, че той иска да направи България подобна на Белгия, да бжде вътрешно съ свободолюбиво правителство и вънкашно въ редовни нормални отношения съ всички велики държави. Изглежда, обаче, че този идеалъ на свободенъ гражданинъ е билъ схващанъ въ това време на буйни партизански страсти и кипежи повече въ отрицателенъ, отколкото въ положителенъ смисълъ. Този идеалъ се рисува предъ тогавашното поколѣние като идеалъ на гражданинъ, който има свои права, но не и свои длѣжности. За това и ние не намираме никакви почти позитивни качества, които да се предписватъ отъ този идеалъ на тогавашния гражданинъ. Единственото позитивно качество, което срѣщаме тукъ, е икономически подобрения, охолни

граждани, за каквито и училищата трѣбва да приготвяватъ младежитѣ. Това позитивно качество изпѣква още веднага въ началото на периода, въ разискванията на Народното събрание, когато министъръ-председателѣтъ довършва горепоменатата си декларация за вънкашната политика на държавата. Депутатитѣ веднага заключаватъ, че най-важнитѣ въпроси на вътрешната политика не могатъ да бждатъ други, освенъ икономическитѣ въпроси, и искатъ да работятъ за икономическото повдигане на гражданитѣ. Този икономически идеалъ се вмѣква и въ образованието. Това става толкова по-лесно, че теоретицитѣ на новото време отдавна сж живѣли съ него още по-отрано. Тогавашния министъръ на финанситѣ още презъ 1886 г. бѣше напечаталъ една книга за учения пролетариятъ въ България, въ която книга, като обясняваше, че всички чиновнически мѣста въ страната сж вече запълнени, намираше, че нашитѣ общообразователни училища сж изпълнили своята задача и, че е време вече тѣ да се ограничатъ, да се намалятъ и да се замѣнятъ съ други училища — професионални, които да подготвятъ младежитѣ къмъ други кариери, чрезъ които да могатъ да си изкарватъ препитанието. Тѣзи именно идеи сега взематъ надмощие въ правителството и намиратъ подражатели току речи въ всички други правителства, които го наследватъ презъ този периодъ. Всички тѣзи правителства желаятъ да дадатъ на нашето образование една икономическа задача. Но тази икономическа целъ, която се преследва, е, както видѣхме, въ главната си частъ, една негативна економическа целъ. Не се има предъ видъ разширение на образованието ни по такъвъ начинъ, щото то да може да служи за задоволяване на икономическитѣ нужди на населението, но се има предъ видъ, главно, отрицателно отношение къмъ образованието: затваряне на станалитѣ ненужни общообразователни училища, ограничаване на училищата, затрудняване достѣпа въ тѣзи училища и т. н., а за самитѣ професионални училища, чрезъ които трѣбва да се замѣстватъ общообразователнитѣ, почти никой не говори.

Друга една позитивна страна на идеала на свободния гражданинъ, която изпѣква презъ тази епоха, е искането на граждански длѣжности, на политическо съзнание. Това позитивно искане се застъпя, особено силно, въ троннитѣ слова презъ тази епоха, още първото тронно слово прави „намекъ“

(подмѣта) за нея, като казва на народнитѣ представители, че досега никое Народно Събрание не се е отличавало съ такъв голѣмъ контингентъ отъ интеллигентни лица и добри патриоти. Следното тронно слово прави пакъ сѣщото подмѣтане въ една по-осезателна форма, като казва, че станалитѣ избори доказвали, какъв голѣмъ успѣхъ е направила България по отношение на политическо възпитание. И така се продължава почти въ всичкитѣ тронни слова презъ този периодъ. Но, вижда се, че и тукъ пакъ политическото възпитание се разбира повече въ негативна, отколкото въ позитивна форма, именно: въ желанието да се заставятъ подчиненитѣ да изпълняватъ своя граждански дългъ, за да се освободятъ чрезъ това високопоставенитѣ отъ изпълнение на всѣкакви законни задължения.

Учебното съдържание презъ този периодъ се промѣнява твърде малко, съобразно съ новия образователенъ идеалъ на времето. Тѣзи промѣни се състоятъ въ това, че съобразно съ разбирането на свободата, въ това време, учебнитѣ съдържания почти въ всички училища се намаляватъ, съ което и самитѣ учители и чиновници биватъ освободени въ голѣмата частъ отъ своитѣ по-раншни задължения. Така сѣщо въвеждатъ се на всѣкъде и икономически учебни съдържания — въ първоначалнитѣ училища познания по занаяти и индустрия, въ гимназиитѣ се въвежда изучването на политическата икономия. Така сѣщо навсѣкъде се полагатъ усилия, за да се изработятъ въ ученицитѣ сръчности въ работи земледѣлски, градинарски, скотовѣдни и т. н., като се въвежда разработване на училищни градини, разработване на училищно стопанство, отглеждане на пчели и т. н. Тѣй сѣщо се въвежда и изучването на политическата наука, не само въ първоначалнитѣ училища, както бѣше въ предния периодъ, но нейното изучване сега се въвежда и въ долнитѣ класове на гимназията.

Методитѣ на обучението презъ този периодъ пакъ се характеризиратъ съ общия духъ на времето — на свободата, на непринудителността. Всички нововъведения, които ставатъ, иматъ този характеръ, да се улеснятъ ученицитѣ въ учебнитѣ предмети и съ тази целъ министерствата издаватъ неуморно много предписания, много упжтвания на учителитѣ за по-лесно преподаване на учебнитѣ предмети. Забранява се употрѣблението на запискитѣ. Ученицитѣ

трѣбва да учатъ отъ печатани книги. Така сѣщо се предвиждатъ и известни улеснения на ученицитѣ при преговора. Той не трѣбва да се извършва самостоятелно отъ ученицитѣ, но всѣкога и съ помощта на учителя.

Но най-важнитѣ промѣни, които ставатъ сега, сѣ въ областта на училищното управление и на училищната организация. И училищното управление се мѣни, въ смисълъ на премахване на всички пречки, които ограничаватъ свободата. Свобода се иска не само отъ общинскитѣ учители, но, така сѣщо и даже отъ чиновницитѣ, и не само отъ учащитѣ се отъ мѣжки, но така сѣщо и отъ учащитѣ се отъ женски полъ. Туй движение къмъ вкарване свобода въ управлението е толкозь силно въ тази епоха, щото на него се подчиняватъ почти всички правителства. Твърде рѣдко сѣ партии или отдѣлни лица между тѣхъ, които могатъ да му се противопоставятъ. Движението е силно като порой и влачи съ себе си всички. Даже лица, които презъ предния периодъ стояха на чело на противнитѣ движения, които бѣха автори и главни сътрудници въ всички ограничителни мѣрки въ управлението на училищата ни, сега се намиратъ на чело на противното движение и работятъ за прокарването на най-крайнитѣ свободолюбивви тенденции; сѣщото се забелѣзва и въ партиитѣ. Либералната партия, която презъ миналата епоха издаде всички тѣзи ограничения въ управлението на училището, сега се намира въ едно противоположно течение, което тя не можа да изкара до край, само благодарение на реакциитѣ, които предизвика това движение и които я принудиха веднага да измѣни своята училищна политика и да премине пакъ въ противното направление. Почти всички въпроси отъ управлението на училищата, презъ тази епоха, се разглеждатъ отъ гледището на свободата и на ограничението на училищата, учителитѣ и ученицитѣ и обикновено, по психологията на партизанскитѣ борби, взема надмощие онова движение, което е за въ полза на свободата на всички. Подъ влиянието на това движение, ако и съ много спѣнки, се промѣнява почти цѣлото управление и цѣлата училищна система у насъ.

Тѣзи промѣни засѣгатъ най-напредъ централното управление по просвещѣнието. Презъ миналия периодъ то бѣше се издигнало въ едно авторитарно управление, което не признаваше никакъвъ другъ сътрудникъ и

съветникъ, освенъ комиситѣ, които то само си назначаваше, ако намираше за нужно. Учебнитѣ съвети, училищнитѣ събори и т. н., които бѣха създадени въ първата епоха, бѣха съвършено унищожени и игнорирани. Сега първата работа на новото управление е да създаде пакъ тѣзи съвещателни тѣла при министерството на Народното просвѣщение и да имъ даде специални функции. Още първия министъръ на просвѣщението, К. Величковъ, възстановява учебния съветъ при министерството на Народното просвѣщение подъ названието Учебенъ Комитетъ и се разпорежда за свикването на учебния съветъ, който се състои отъ назначени отъ министерството хора. На Учебния комитетъ се възлага и грижата, покрай другото, за назначение на учителски персоналъ и за неговата инспекция.

Окръжната училищна инспекция си остава пакъ като единъ органъ на министерството на Народното просвѣщение, обаче той се нагодява къмъ исканията на общинскитѣ и на училищнитѣ настоятелства по този начинъ, като се реформира въ единъ институтъ на двойна инспекция: окръжна и околийска — околийската е тази, която стои въ непосредствено сношение съ училищата, изучва тѣхнитѣ нужди и прави представления на министерството, когато окръжната инспекция си остава повече единъ органъ на министерството на Народното просвѣщение.

По-инакви сж и отношенията между директори и учители въ среднитѣ училища. Презъ предния периодъ директоритѣ бѣха съсредоточили въ своитѣ рѣце всичката училищна властъ. Сега учителскитѣ съвети пакъ постепенно и съ нѣколко колебания получаватъ въ рѣцетѣ си истинското управление на училищата, а пъкъ директорътъ остава като единъ изпълнител на решенията на учителскитѣ съвети. Гимназиялнитѣ учители, които бѣха подложени на много строгъ цензъ и на строги изпити, постепенно се освободиха отъ всички свои задължения. Освобождаването отъ задължението да правятъ държавенъ теоретически изпитъ се разширяваше все повече и повече върху различни категории учители, докато найпосле се достигна до тамъ, щото се разпространи върху всичкитѣ, и държавния теоритически изпитъ за гимназиялнитѣ учители се унищожилъ съвсемъ. Но и държавния практически изпитъ и той ставаше все по-лекъ и по-лекъ, до когато къмъ края на периода стана почти една формалностъ.

Народнитѣ учители, така сжщо, получиха възможность за пошироко проявяване на своята дейность. Презъ предния периодъ тѣ бѣха съворшено ограничени отъ произволитѣ на министерството на просвѣщението, което можеше всѣкога да ги уволни. Сега това уволнение се урегулира съ правилникъ по единъ такъвъ начинъ, щото тѣ станаха почти несмѣняеми въ своитѣ длѣжности. Бѣха урегулирани времето и условията, при които това уволнение можеше да стане, и учителитѣ избавени отъ всѣки произволъ. Отъ друга страна, чрезъ закони, бидоха изброени случаитѣ, въ които тѣ могатъ да бждатъ преследвани за своята дейность извънъ училищната и, по този начинъ, свободната имъ извънъ-училищна дейность — гарантирана. Материялното имъ положение бѣше промѣнено въ този смисълъ, че държавата се зае съ плащането на цѣлитѣ имъ заплати, като направи едно незначително подобрене въ тѣхъ.

Най-голѣма правда обаче въ това отношение получиха учителкитѣ. Тѣхнитѣ права бѣха направо изравнени съ правата на учителитѣ. Не само тѣхната заплата, която въ предния периодъ бѣше по-малка отъ заплатата на учителитѣ, стана еднаква съ тази последната, но тѣ и чрезъ разни колебания въ законоположенията получиха, най-после, право да бждатъ назначавани наравно съ учителитѣ въ всички първоначални и прогимназиялни училища, даже безъ да се обръща внимание на това, дали сж женени или неженени. Само въ края на периода, голѣмото надмощие, което учителкитѣ вземаха надъ учителитѣ при своята численость, принуди законодателитѣ да постановятъ, щото числото на учителкитѣ въ една община да не надминава числото на учителитѣ.

Промѣнитѣ въ училищното управление презъ този периодъ засегнаха и учащитѣ се. Достѣпътъ въ висшитѣ училища, особено въ иностраннытѣ, бѣше урегулиранъ чрезъ издадения презъ 1894 година законъ за дипломитѣ, който признаваше само тѣзи дипломи отъ висше училище, чиито притежатели, преди това, бѣха свършили пълно средно общообразователно учебно заведение, особено въ случаитѣ когато специалното средно учебно заведение е отъ рода на висшето училище, въ което кандидатътъ е свършилъ. Това е, може да се каже, едничкото ограничение, което е могло да се прокара презъ този периодъ, и което премахваше въ страната

една неуредица, въ силата на която нѣкои ученици напущаха срѣднитѣ учебни заведения още отъ долнитѣ класове и заминаваха въ чужбина, за да постѣпятъ и свършатъ направо тамкашнитѣ висши училища, и отпосле претендираха направо на свършивши висше учебно заведение. Опититѣ за ограничение въ друго отношение не сполучиха. Още въ първото време на този периодъ се премахва ограничението за постѣпване чрезъ изпитъ отъ едно учебно общообразователно заведение въ друго, какъвто изпитъ бѣше предвиденъ въ предния периодъ. Опититѣ на нѣкои министри да задържатъ приемния изпитъ за ученицитѣ, които постѣпватъ отъ първоначалнитѣ училища въ среднитѣ училища, останаха несполучливи. Така сѣщо и опититѣ на нѣкои министри да направятъ икономически пречки на ученицитѣ, следващи въ по високи общообразователни училища, като увеличатъ училищнитѣ такси съ незначителенъ размѣръ (отъ 8 — 12 лв. и отъ 12 на 30 лв.), така сѣщо, не сполучиха. Къмъ края на периода училищнитѣ такси въ разнитѣ учебни заведения се задържаха на своитѣ минимални размѣри, като, даже, свършено се премахнаха за прогимназиялнитѣ училища. Тѣй сѣщои преминаването въ училищата отъ единъ класъ или отъ едно училище въ друго се промѣни, въ смисълъ, че то стана все повече и повече лесно. За преминаването отъ единъ класъ въ други се премахнаха всѣкакви годишни изпити, каквито сѣществуваха до тогава, а за свършване на средно учебно заведение се премахнаха почти всички матуритетни изпити, като се замѣниха съ единъ изпитъ върху материята по нѣкои учебни предмети, мината презъ последнитѣ учебни години.

Училищната система презъ този периодъ така сѣщо претърпѣва известни промѣни, най-важнитѣ отъ които сѣ образуването на една нова степенъ общообразователни училища.

Новата степенъ на общообразователни училища, която изпѣква презъ този периодъ, е прогимназията. Тя се въздига въ отдѣлна степенъ общообразователно училище чрезъ откъсване на долнитѣ 3 класа на гимназията и уреждането имъ въ едно самостоятелно учебно заведение. Това е направено съ цель, отъ една страна, да се подобрятъ самитѣ гимназии, като се избавятъ по този начинъ отъ различни по възраст ученици, а, отъ друга страна, да се създаде едно по евтино образование за тази възраст ученици и, най-после

да се помогне на по-широкитѣ маси на населението да получатъ едно по-високо образование отъ първоначалното. Тѣзи именно прогимназии по своята евтиностъ могатъ да бждатъ основавани лесно и въ всички по-голѣми села и заможни общини.

Става, така сжщо, една промѣна и въ курса на гимназиитѣ. Този курсъ се увеличава съ 1 година и, вмѣсто 7-класни, тѣ станаха, заедно съ 3-класната прогимназия, 8-класни учебни заведения. Девическитѣ училища претърпѣватъ гоголѣма промѣна. Отъ шестокласни недиференцирани учебни заведения, каквито тѣ бѣха презъ миналия периодъ, сега тѣ станаха, първо 7-класни (1901 г.) заведения съ два отдѣла: общообразователенъ и педагогически, а въ края на периода се уредиха въ общообразователни учебни заведения, — гимназии съ 8-годишенъ (1908 г.) курсъ и съ програма и наредба еднаква на мжжитѣ. Педагогическитѣ отдѣли при тѣзи училища се реформираха въ специални педагогически училища.

Най-голѣмата промѣна, която претърпѣва училищната система презъ този периодъ, обаче, е нейното обогатяване съ една система на професионални училища. Въ предния периодъ сжществуваха само отдѣлни професионални училища, и то отъ смѣсенъ характеръ: общообразователенъ и специаленъ. Презъ този периодъ смѣсения характеръ на училищата изчезва. Тѣ изхвърлятъ отъ себе си общеобразователнитѣ задачи, и се реформиратъ въ специални професионални училища. Тѣ се отдѣлятъ отъ министерството на Просвѣщението и минаватъ подъ ведомствата на други министерства, които се занимаватъ съ отраслитѣ отъ културния животъ, за които приготвяватъ тѣзи професионални училища, и започватъ да се редятъ въ една система. Споредъ приетитѣ закони презъ тази епоха всички професионални училища — търговски, занаятчийски, земледѣлчески се раздѣлятъ на три степени: първоначални, средни и висши. Всѣка една степенъ приготвява за съответственото занятие. Висшата степенъ на професионалнитѣ училища и до края на периода остава недоразвита. Освенъ университета, който се допълва съ единъ юридически факултетъ, и рисувалното училище, което възниква на условията на техническо средно учебно заведение, други висши професионални училища презъ този периодъ не сж могли да бждатъ отворени.

Въпреки голѣмитѣ партизански страсти, съ които българското образование е било управлявано презъ този периодъ, то е дало твърде значителенъ резултатъ, не само въ количествень, но така сжщо и въ качествено отношение. Въпреки всички стремления да се ограничи числото на общообразователнитѣ училища, числото имъ презъ този периодъ е нарасло до неимовѣрни размѣри. Увеличили сж се, особено много, среднитѣ общообразователни училища, противъ които най-много се е викало. Така сжщо и подготовката на младежитѣ е бивала по-грижлива въ туй отношение, благодарение на ограничеността на числото на ученицитѣ и на раздѣляне на възрастта, което се е извършвало въ училищата и, което е дало възможность на учителитѣ да следятъ повече ученическитѣ индивидуалности и да взематъ мѣрки за тѣхното подобрене. Влиянието на това образование върху обществото се е отразило най-главно въ това, че то е подготвило редица поколѣния отъ хора, които сж били привикнали да живѣятъ напълно свободно, безъ да могатъ да търпятъ всѣкакви ограничения и насилия. Това сж поколѣния, които, особено въ следния периодъ, се оказаха твърде ценни за страната, понеже умѣяха да изложатъ самопожертвувателно своя животъ за премахване на всички ограничения въ борбитѣ за освобождение на тѣзи тѣхни съотечественици, които до тогава още бѣха подъ робство.*)

Забележки**)

Къмъ гл. I (за Хр. Жефаровичъ и Ат. Нешковичъ): „М. Дриновъ, Една забравена българска история. П. Сп. 34 кн. 542—5.

* Министри на народното просвещение презъ тая епоха:

Д-ръ В. Радославовъ — 18-V-1894 г. до 19-XII-94 = 7 месеца.

К. Величковъ — 19-XII-1894 г. до 26-VIII-97 = 2 г. 8 м. 7 деня.

Ив. Вазовъ — 26-VIII-97 г. до 18-I-99 = 1 г. 4 м. 23 деня.

Т. Иванчевъ — 19-I-99 г. до 1-X-99 = 8 м. 12 деня.

Д-ръ Д. Вачевъ — 1-X-99 г. до 27-XI-900 = 1 г. 27 деня.

Ив. Пѣевъ — 27-XI-900 г. до 19-II-901 = 2 м. 22 деня.

Ив. Славейковъ — 19-II-901 г. до 24-IV-901 = 2 м. 3 деня.

П. Каравеловъ — 24-IV-901 г. до 22-XII-901 = 8 м.

В Кжнчевъ — 22-XII-901 г. до 9-III-02 = 2 м. 15 деня.

Хр. Теодоровъ — 9-III-902 г. до 2-XI-902 = 7 м. 23 деня.

Д-ръ А. Радевъ — 2-XI-902 г. до 5-V-903 = 6 м. 23 деня.

Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ — 5-V-903 г. до 7-I-907 = 3 г. 8 м.

Паяковъ — 7-I-907 г. до 3-III-907 = 1 м. 23 деня.

** Въ книгата на покойния професоръ има доста бележки, които се отнасятъ къмъ отдѣлнитѣ глави отъ втория дѣлъ на съчинението му. Съпругата на покойния се е погрижила да вмѣсти не малко нѣщо отъ тѣхъ на съответнитѣ мѣста. Тукъ следватъ още нѣколко кжса. — *Ред.*

Стр. 544. „Руварадъ изкарва българинъ и родоначалника на новосръбската печатна книжнина Христофоръ Жефаровичъ...“ стр. 545. „Знаменитий сръбски историкъ Иванъ Раичъ, който се е родилъ въ 1726 г. въ Карловци (въ Срѣмъ), такожде е билъ отъ българска рода. Баща му се родилъ въ Видипъ въ 1669 г.“

Къмъ гл. I (за Софрония Врачански, изъ автобиографията му): „... двадесетъ години учихъ децата имъ на книжно учение, и всякоя недѣля и на всякій празникъ казувахъ поучение. .“ За Софрония: „Бълг. Библиотека 8.“

Къмъ сжщ. гл. (за букваря, издаденъ съ разности на Марка Теодоровича) дадено е точно и пълно дългото заглавие, въ което има да се подчертаятъ думитѣ на края: „... и къ понятію разныхъ въ гражданскомъ житіи нуждныхъ вещей привести: Иждивеніемъ г. Марка Теодоровича, Булгара родомъ изъ Разлога. Въ Вѣнѣ 1792“.

Къмъ сжщ. гл. (за училището въ Котелъ); дадено е дълго описание и на край се сочи „Гено Кировъ Мин. Сб. XXII — XXIII стр. 8 — 9“.

Къмъ сжщ. гл. (за учителитѣ духовни лица); даватъ се сведения, какъ въ 1808 г. отъ Елена искали двама йеромонаси, единъ да ходи по колибитѣ, и другия да седи вселу и да е поучилъ отъ насъ, да се учатъ и децата отъ него и за поение и за четение“, други отъ Пазарджикъ, Казанлъкъ, Захра (Стара Загора), Копривщица, Одринъ; на край се сочи: „Василь Кънчевъ, Българско просвѣтително огнище въ XIX в. Юбилеенъ сборникъ Г абров. гимназия“.

Къмъ сведенията за Хаджи Йоакима Кърчовски се отнася книгописното посочване — „М. Дриновъ: Нѣколко бележки за Хаджи Йоакима, даскала Кърчовскаго. Пер. спис. кн. 34 стр. 569—73“. Отбелѣзани сж 3-тѣ книжки на Хаджи Йоакима („Амартолонъ Сотирія 1814“, „Мытарства 1817“ и „Различни поучителни наставленія 1819“) „на народенъ български езикъ“; изтъква се, че печатането е ставало „съ иждивението на православнитѣ християни“, „Штипскихъ и прѣчихъ градовъ Българскихъ“ — „показва, че тамъ е имало българско учение“.

Къмъ сжщата глава (за македонскитѣ учители) „Въ Велесъ напр. даскаль Митре, който е почналь да учителствува отъ около 1810 год., училъ е момчета и момичета, За Хаджи-Йоакимовитѣ книги издадени 1817 и 1819 се явяватъ спомощници и отъ женския полъ изъ Кратово, Скопие, Самоковъ и Щипъ“ „Н. А. Начовъ: Юбил. сбор. за 50 год. юбилей на Бълг. журналистика“. — „Общински славяно-български училища 1810 даскаль Митре въ Велесъ, въ Рилския метохъ, плащатъ му отъ църквата (А. Шоповъ: Изъ живота... 1891 [и положението на българигѣ въ вилаетитѣ Пловдивъ 1894] стр. 368).“

Къмъ края на глава I (за гръцкия езикъ). „Н. А. Начовъ: Изъ историята на женското образование у насъ (Юбил. сб. 50 год. на нашата журналистика)“. 19. „Гръцката книга въ българския женски полъ намъри още по неблагоприятно поле отколкото въ мъжкия: българкитъ, съ малки изключения и то, токо въ подпадналитъ подъ гърцизма градове, никога не сж учили гръцки...“

Къмъ гл. II стр. 15 за Берона: „Едно писмо отъ Берона до Котленци (сПсп. 31) (1832 — 40)“ т. е. „Писмо за уреждане българскитъ училища преди 50—60 год. Съобщава Д.“ [Д. вмѣсто Димитриевъ, псевд. на М. Д. Балабановъ] стр. 131—135 въ кн. 31 на Софийското Период. спис. на Бълг. Книж. Друж. Изъ писмото: [дадено на гръцки и въ български преводъ] „Азъ бихъ искалъ да се състави едно дружество (εταίρία) което да се грижи не само за училището на нашето отечество [Котелъ], но и за училищата на другитъ градове...“ За Одринската гимназия: „Отъ лихвитъ на 400,000 лева, останали следъ смъртта му, е съградено зданието на Одринската гимназия и се подържа“. За Беронъ и „Букваря“ му: „1) Той положилъ здрава основа на българското образование. Съ неговия Букваръ въ ржка българското училище е станало способно да се бори съ гръцкото“. „2) Одринската гимназия — единичко свѣтило въ Вилаета“.

Къмъ гл. II стр. 16 (за Табровското училище): „Правилника на Ник. Х. Палаузова за Габровското училище отъ 1845. 17.VI. 1. 3 настоятели да управляватъ училището (мудри, любородни и ревнителни на просвѣщението). Да посѣщаватъ училището всѣка недѣля. Никой да не имъ се мѣси въ работата. Учителтъ съ тѣхъ ще се сношава. Единиятъ ще е по голѣмъ отъ другитъ двама, и безъ негово съгласие нищо нѣма да се върши. Който отъ попечителитъ отсѣтсѣва безъ важна причина отъ заседанието, ще даде 50 гр. за училището. .. 3. Презъ юний изпитъ на ученицитъ, които ще се качатъ на по-голѣмия чинъ. 4. Следъ изпита 1 месецъ ваканция и по 1 седмица на Страстната, Свѣтлата седм. и Рожд. Христово. 5. Никой родителъ не може да дойде въ училището да се оплаква, за дето биятъ детето му. Иначе 50 гр. глоба. 6. Деца по-малки отъ 7 год. не се приематъ. 7. Децата на черква всѣки празникъ; да не ходятъ по улицитъ и играятъ съ сокашки деца, да се не биятъ и пр. 8. Училището да е въ сношение съ други училища и да имъ помага съ книги. 11. За разногласия между попечителитъ да пишатъ Априлову и Палаузову. 12. Които се помиряватъ, да плащатъ нѣщо за училището. 13. Който си вземе детето по-рано отъ 3—4 години, да плаща 100 гроша. (Давали сж и писмено формално задължение). Ibid. Такъвъ правилникъ и по-рано сжществувалъ, но билъ въ упадение“. Учил. Прѣгл. XI. 1127 с р. Учит. Цвѣтко Недевъ за пръвъ пжтъ взелъ въ 1839 год. задължително отъ родителитъ за редовно посещение на децата имъ.

„Грижи за закрепяване на училището“. Стр. 10 отъ писмото 16.VIII. 1833 г. „А за учението ние мислимъ да почне школіото отъ Славянски, Български езикъ“. Стр.12. „Априловъ въ Денницата

си пише: Бившиятъ Екзархъ Всебългарский Иларионъ съ писмото си отъ 2-ий декемврий 1834 год. совѣтуваше ни да въведемъ въ Габровското училище гръцкый езикъ, защото на Български езикъ нѣма още учебни книги“... Стр. 29. Писмо отъ 17. VIII. 1840. „Слушаме, че архипастиритѣ, за да совершатъ желанието си и да удовлетворятъ користѣта си, устрасаватъ ви съ проклятіе църковно и нѣкога дохождатъ до това безумие. Праведниятъ христианинъ се смѣе съ безумието имъ, той знае, че нашата вѣра е чиста и непорочна, че кога користолюбieto и алчността на земскитѣ прихоти сж причина на тѣзи анатемѣ, това проклятие и тѣзи анатемѣ падатъ и се обръщатъ на оногова, дето ги произноси, защото причината имъ е интересѣтъ и златото“.

Къмъ глава II, стр. 17: „За развитието на историческия интересъ у народа — лѣтописѣтъ на Джендо Вичевъ и други хронологически бележки“. „С. П. Ивановъ: Материяли за новата исторія на България (Пер. спис. кн. 34 стр. 670—3.)“ „Дѣдо Тодоръ е билъ учитель 20 години въ Протопонинци, сегашния градецъ Пирдопъ. Той като е обичалъ почти всѣкой празникъ да казва, на вѣрующитѣ си съотечественици, слова и жития на светиитѣ, не се е лѣнилъ, ами ги е написалъ едно по друго, та ги направилъ на цѣла книга, която е и подвързалъ съ яка подвързия, та е могла да се спази до сега здрава“... „Бележитѣ по страданията на прадѣдитѣ на дѣдо Тодоръ е забележилъ въ началото на рѣкописа вмѣсто предисловие“. „Оти вразуми Богъ султанъ Махмуда, та дади изинъ да се направиха черкови новы отъ темѣлъ отъ Едрене насамъ по Пловдивска каза и Пазарджишка на сякое село голѣми и хубави“... „2) Какви сж били преследванията въ България следъ избухване на гръцкото възстание подробно, даже и даскали „[тогива са потурчи даскал Паунъ на Етрополе“ с. 672] . . „4) за умственото състоянце на даскалъ Тодоръ: че тѣлата на патриарха и на владицитѣ хвърлени въ морето изгорили водата му нѣколко стѣпки“ [стр. 673] .

Къмъ глава II, стр. 22 (за Неофита Рилски): „Учил. Прегл. XI кн. 1 за 25-год. отъ смъртѣта му стр. 86 сл. **Биографията на Неофитъ Рилски** ... „Той е достоенъ изпълнителъ на Априловитѣ идеи. Идеитѣ му за иночеството и просвѣщението. Българскитѣ Меланхтонъ. Голѣмъ авторитетъ. Разпространява новата метода въ България и поставя на научно-методическа почва българското образование. За учителско звание нужната квалификация дава самъ. Учителско свидетелство отъ него на Зах. Икономовъ прилож. Учил. Прегл. XI кн. 1 (края) Следъ дългогодишно учителствуване се върналъ въ мѣнастиря и се предалъ на Лексикона си. Освенъ Взаимно-учителнитѣ таблици написалъ и доста други съчинения и превелъ Новия заветъ на новобългарски езикъ, съставилъ Българска граматика (1835) и др. „Идеи на Неофита Рилски за училището и просвѣщението (отъ посвещението на „Българска граматика“). „Защо е трѣбвало по-напредъ да се устроятъ училища, а потомъ церкви и мѣнастири (II)... защото богомолството може въ нужда и на поляната, и на пустинята, и въ кѣщата, и на всѣко друго мѣсто, да се соверши... учението не може да

се учи на поляна, нити въ гора, нити въ пустиня, но токмо въ училище ... (Ш) ... по-напредъ да се напечататъ на нашия български езикъ потрѣбнитѣ за учението книги, а после ветхій и новий завѣтъ; защото каква полза принесоха до сега сіе преведени книги на Болгарскія езикъ, когато и на своятъ езикъ не знаятъ да ги прочитатъ нашитѣ бѣдни едноплеменни...“

„(Таблица на Н. И. Ванковъ за разпространение на взаимнитѣ училища. История и учебното дѣло въ България стр. 43—41.

1835. (Неофитъ) Габрово. 36. Копривщица, Свищовъ, Тръвна. 37. Казанлъкъ (Неофитъ). 38. Елена, Сопотъ. 39. Панагюрище, Търново, София, Котелъ. 40. Калоферъ, Русе, Карлово. 41. Стара-Загора 42. Плѣвень. 44. Севлиево. 45. Шуменъ. 46. Ески-джумая, Ловечъ. 47. Черковна. 48. Скопие, Пловдивъ. 49. Провадия, 50. с. Калипетрово (Силистренско). 56. Велесъ, Силистра, Г.-Орѣховица. 57. Тетевенъ 58. с. Банско (Макед.). 62. Прилѣпъ. 74. с. Бѣлица (Макед.).

Къмъ гл. II стр. 22 (за женското училище въ Котелъ 1820 г.) „Старцитѣ видѣли, че е нужно и момичетата да знаятъ да четатъ и да пишатъ, затова писали да имъ пратятъ две—три калугерки, които били първитѣ котленски учителки. Баба Нанка Ст. Раковска, сестра на известния родолюбецъ, ми разказваше, че тогава било голѣма срамота да ходятъ момичетата на училище, но по силното настояване на брата си, Савата, тя, сестра ѝ Неша и други две—три моми се решили най-първи да отидатъ и да се учатъ на четмо и писмо. Тогава тя била двайсетгодишна, омжжена, още и майка съ малко детенце... Мсб. XXII—III 1. стр. 8“.

Къмъ стр. 23 (за учителката Анастасия Димитрова): „Любословіе 1843 бр. 15; Учил. Алманахъ... (отъ „Свѣтлина“) Род. 12. V. 1815 год. въ гр. Плѣвень. Бедни родители, даватъ я на 7 год. да служи на майката на владиката Агапий — Евгения; усиновява я по настояването на сина си да я изучи. Следъ 13 год. слугуване (1835) пратена въ Калоферския девически мѣнастиръ, изучава елементарни науки, славянски, гръцки. За допълнение ѝ преподавали и Райно Поповичъ, Ботьо Петковъ, Брайко Х. Геновичъ по история, география, граматика. Въ това време благодетелката ѝ умрѣла и оставила заветъ — Анастасия да стане учителка на момичета. Съ съдействието на владиката въ Плѣвень отварятъ таквозъ училище презъ 1840 год.“ Анастасия — първа учителка. Помѣщение — една църковна стая при „св. Николай“... Училището се напълнило съ момичета...“...

Къмъ гл. III (за протестантски учителъ): „Публичнитѣ испити въ турско. [в.] Турция 1866 год. VII 16. III год. брой 4. Дописка отъ панагюрското читалище ...“ „Вчера и завчера не си издаде никакъ гласа да питашъ по другитѣ предмети, баремъ по священното писание...“, ... „сега дръзвашъ да збърквашъ ученицитѣ на конеча. И така Г. Тома се изпжди посраменъ, а изпитътъ се продължава доклѣ се свърши“, — Изъ „Откъслекъ отъ историята на Рилския мѣнастиръ стр. 83. И справедливо ще е, ако нѣкогашъ българската

история забележи този факт, че първитѣ разпространители на атеистическитѣ идеи между поавославния Български народъ сж протестантитѣ...“

Къмъ гл. V, стр. 52: „Въ У[чред.] Н. С. зас. 27. III, 1879. чл. 73 отъ Констит. само по плащането се разисква. Въ проекта стои: „Първоначалното учение е задължително за всичкитѣ поданници на Българското княжество“. Приема се прибавката: „и бесплатно, по предложението на Беронъ... Поменовъ : „Думата бесплатно азъ разбирамъ тѣй. Никой отъ ученицитѣ нѣма да плаща. Но общинитѣ ще разхвърлятъ данъкъ за съставление на фондове, отъ които ще се подържатъ училищата. Каравеловъ: „Азъ мисля че когато общината ще налага особенъ данъкъ, то първоначалното образование не ще бжде бесплатно, следователно тая дума е излишна. Михайловски: „Трѣбва училищата ни да се подържатъ отъ цѣлитѣ села и общини, а не отъ правителството, защото то има други грижи. Правителството може да улеснява, спомага, но не трѣбва всичко отъ него да се очаква. Преподобний Икономъ Разградский предлага, щото думата „бесплатно“ да не влѣзе въ ушитѣ на народа...“ Каролевъ: „Ако се тури въ конституцията „бесплатно“, мнозина не ще искатъ да плащатъ...“ Беронъ: „Вижда се, че се боягъ, да не би, като се каже, че то е бесплатно, селянитѣ да не плащатъ данъкъ за училището си... Ще имаме особенъ законъ, който ще ги кара да плащатъ...“

Къмъ гл. VI стр. 57 (за религиозното настроение): „I Об. Н. С. III зас. 23. X. 1879“ стр. 18 сл. Горбановъ: При това да помниме, че има още една висша сила, има Богъ, предъ когото всѣки трѣбва да отговаря за дѣлата си! — Азъ видя, че нѣкои се смѣятъ, като казахъ думата Богъ — но азъ вѣрвамъ въ Бѣга и въ неговото всемогъщество и правосъдие. Предс. П. Каравеловъ (прекжсва го) Моля, г-на... Митроп. Милетий (прекжсва председателя) Протестира като духовно лице, за дето говорникътъ се прекжсва, когато говори за Всемогъщия и Всевишния. Злочесто онова Народно събрание, дето това става! Предс. Азъ говорника прекжсвамъ не затова, че говори за Бога, но защото не е истина, че се смѣе нѣкой. Еп. Климентъ: Нѣмате право да говорите тѣй, г-не председателю. Съ съжаление забелѣзвамъ, че е истина, защото, когато старецътъ каза, че се бои отъ превишнаго Бога и Исуса Христа, двоица млади захванаха да се смѣятъ и се криеха, като да се срамуваха отъ такива изражения. Единъ гласъ. Ако сме се смѣяли, то за работата, а не за Бога.